

KÉP, HAGYOMÁNY, TÁRSADALMI KOMMUNIKÁCIÓ

TANULMÁNYOK

NYÍRI KRISTÓF 80. SZÜLETÉSNAPJÁRA

SZERKESZTETTE:
SZÉCSI GÁBOR

Jelen tanulmánykötet anyagát olyan írások képezik, amelyek a Nyíri Kristóf filozófiai munkásságát meghatározó kérdéskörökre reflektálva helyezik új megvilágításba az életmű egy-egy meghatározó szegmensét. Pléh Csaba a nyelv- és kommunikációfilozófia, Szécsi Gábor a képszemantika és tudatfilozófia, Dergez-Rippl Dóra az analitikus pszichológia, Konczosné Szombathelyi Márta a stratégiai kommunikáció problémáira reflektáló kommunikációelmélet, Márfa Molnár László a képi hermeneutika, Schnell Zsuzsanna és Francesca Ervas a kognitív nyelvészet, Kékesi Balázs a kognitív narratológia, míg András Ferenc az idő- és képfilozófia irányából kiindulva közelíti meg a Nyíri Kristóf elemzéseinek fókuszába került problémaköröket. E tanulmányok mellett, hogy kritikai áttekintést kínálnak a sokrétű életmű egy-egy szegmenséről, egyúttal fogalmi támpontokat is nyújtanak a vizsgált kérdések új szempontú megközelítéséhez. A kötetben megjelent írások alapjául szolgáló előadások a Nyíri Kristóf 80. születésnapja alkalmából rendezett, „Kép, Hagyomány, társadalmi kommunikáció” című konferencián hangzottak el 2024 októberében.

Szécsi Gábor

Kép, hagyomány, társadalmi kommunikáció

Tanulmányok Nyíri Kristóf 80. születésnapjára

Kép, hagyomány, társadalmi kommunikáció

Tanulmányok Nyíri Kristóf 80. születésnapjára

Szerkesztette:

Szécsi Gábor

BELVEDERE
MERIDIONALE

2025

Szerkesztő: Szécsi Gábor

ISBN 978 [print] 978-615-6913-09-8
ISBN 978 [online PDF] 978-615-6913-10-4

© szerzők, 2025
© szerkesztő, 2025

Kiadta: Belvedere Meridionale, Szeged
www.belvedere.hu

Tartalom

Előszó	6
--------------	---

I. NYELV, ELME, KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIA

Pléh Csaba	
Írásbeliség és társalgási érvelés a racionalításban: Nyíri, Ong és Sperber összevetése	10
Szécsi Gábor	
Kép, jelentés, hagyomány	26
Dergez-Rippl Dóra	
Mentális ősképeinkről – Az archetipusos szimbólumelmélet filozófiai jelentősége	39
Konczosné Szombathelyi Márta	
A társadalmak növekvő mediatizációjának a hatása a szervezetek kommunikációjára	48

II. KÉP, JELENTÉS MEGÉRTÉS

Márfai Molnár László	
Képi szemiózis Nyíri Kristóf nyomán	62
Schnell Zsuzsanna – Francesca Ervas	
Konceptuális univerzálék és képi metaforák a diskurzus világában - Az átkeretezés mentális modelljei, mint a társadalmi változás csírái	70
Kékesi Balázs	
Jelentés, cselekvés és predikció	91
András Ferenc	
Tér, idő és a józan ész – Nyíri Kristóf 80	103
Abstracts of the studies	109

Előszó

Egy filozófus életműve a jól megfogalmazott kérdések mentén kirajzolódó pályáiv, a jaspersi úton-levés sajátos problémák és sajátos válaszok jegyében újragondolt és lezáratlan története. Ez az életmű éppen attól filozófiai, hogy nem kőbe véselt válaszok talapzatán nyugszik a megközelíthetlenségéből fakadó időtlenség illúzióját keltve a pályatársakban, tanítványokban, követőkben, a filozófus vizsgálódásaira fogékony olvasókban; hanem élő, az új problémákra hangolt kérdések szövetében korábban ismeretlen árnyalatokkal gazdagodó alkotói teljesítmény. Különösképpen igaz ez az izmusok alkonyán, amikor is a filozófiai útkeresés irányát egy, a tudás egységének megjelenítésére szövetkezett gondolkodói közösséget összefűző, a különböző tudományterületek fogalmi, módszertani apparátusának szintéziséhez alapokat kínáló, megújuló filozófiai nyelv megteremtése iránti vágy jelöli ki. Ez a törekvés adhat ma új tartalmat, ha úgy tetszik, új értelmet a jelenkori tendenciák leírását és a gondolkodói életérzés megjelenítését egyaránt szolgáló kordiagnózisnak mint filozófusi programnak és e programot megjelenítő filozófiai narratíváknak. Hovatóvább ez a törekvés szükségszerűen sarkallja a filozófust annak a kérdésnek a mérlegelésére is, hogy a megújuló filozófiai nyelv megfelelő alapokat kínálhat-e egy, a kor társadalmi, kulturális folyamataira, jelenségeire a filozófiai hagyományok jegyében reflektáló korkritika megszületéséhez.

Nyíri Kristóf munkássága a fentiek jegyében tekinthető egy egységes és irányadó filozófiai életmű fundamentumának. Ezt az életművet olyan témákra, problémakörökre irányuló filozófiai reflexiók táplálják, mint Sellars és Wittgenstein nyelvfilozófiája, az osztrák szellemtörténet, a tradicionalizmus és konzervativizmus problematikája, a hagyomány fogalmának tudat- és társadalomfilozófiai megközelítése, a kommunikációs technológiák gondolkodásra, nyelvre, társadalmi kapcsolatokra gyakorolt hatása, Wittgenstein képfilozófiája, Heidegger időfogalma, egy új képelmélet, képszemantika megalapozása, az idő- és képfilozófiai metszéspontjainak meghatározása, és újabban a konzervativizmussal kapcsolatos korábbi felfogások újragondolásával egy új intellektuális arisztokrácia filozófiai koncepciójának megalapozása. Ezek a reflexiók egymással egybefonódó vizsgálódások gyümölcsei, amelyek az elemzések tematikai sokszínűségével együtt is egy koherens gondolkodói életmű forrásává váltak. A Nyíri Kristóf által megalkotott és megkérdőjelezhetetlen következetességgel alkalmazott filozófiai nyelv és a modelljein átsejlő filozófiai karakter így válhatott a kortárs filozófiában immár megkerülhetetlen kordiagnózis, korkritika pillérévé.

Jelen tanulmánykötet anyagát olyan írások képezik, amelyek a Nyíri Kristóf filozófiai munkásságát meghatározó kérdéskörökre reflektálva helyezik új megvilágításba az életmű egy-egy meghatározó szegmensét. Pléh Csaba

a nyelv- és kommunikációfilozófia, Szécsi Gábor a képszemantika és tudatfilozófia, Dergez-Rippl Dóra az analitikus pszichológia, Konczosné Szombathegyi Márta a stratégiai kommunikáció problémáira reflektáló kommunikációelmélet, Márfai Molnár László a képi hermeneutika, Schnell Zsuzsanna és Francesca Ervas a kognitív nyelvészet, Kékesi Balázs a kognitív narratológia, míg András Ferenc az idő- és képfilozófia irányából kiindulva közelíti meg a Nyíri Kristóf elemzéseinek fókuszába került problémaköröket. E tanulmányok mellett, hogy kritikai áttekintést kínálnak a sokrétű életmű egy-egy szegmenséről, egyúttal fogalmi támpontokat is nyújtanak a vizsgált kérdések új szempontú megközelítéséhez. A kötetben megjelent írások alapjául szolgáló előadások a Nyíri Kristóf 80. születésnapja alkalmából rendezett, „Kép, Hagymány, társadalmi kommunikáció” című konferencián hangzottak el 2024 októberében.

Szécsi Gábor

I.

NYELV, ELME, KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIA

ÍRÁSBELISÉG ÉS TÁRSALGÁSI ÉRVELÉS A RACIONALITÁSBAN: NYÍRI, ONG ÉS SPERBER ÖSSZEGETÉSE

Nyíri Kristóf a 20. század végi – 21. század eleji magyar és nemzetközi filozófiai élet kiemelkedő szereplője, aki számos területen (filozófiatörténet, fogalmi elemzés, kommunikációs filozófia) mutatta be és képviseli ma is saját átfogó hitét a filozófia hivatásáról: a modern filozófia a mai tudományok eredményeinek értelmezője és közvetítője, ezért mindig közel kell maradnia a tudományok eredményeihez és fogalmi rendszeréhez.

A filozófia feladata elsősorban abban áll, hogy a tudományos kutatások mindenkori eredményeit az egyszerű emberek – az egyszerű művelt emberek – felé kommunikálja, és ezzel átalakítsa gondolkodásukat, képessé téve az egyszerű embert arra, hogy megbirkózzon a változó világgal, és a világról szóló tudásunk változásaival. [...] A filozófia a mindenkori tudományos eredmények befogadása nélkül üres, viszont a tudomány filozófia nélkül vak. [...] a tudomány nem ad világképet. Világképet – a tudományos elméleteket megsűrűve és értelmezve – a filozófia ad” (Nyíri, 2019, p. 167).

Az összetett pálya egészéből egy mozzanatot emelek ki, Nyíri felfogását a nyelvről. Nyíri pályája, éppen kommunikációfilozófiai alapvetéseinek köszönhetően, a nyelvet tekintve is sokrétű. Mint egy interjúban maga is elmondta (Nyíri, 2009), életében három intellektuális fordulatot élt meg. Az első a baloldaltól való kiábrándulás volt, a másik kettő viszont a kommunikációval volt kapcsolatos. A hagyomány filozófiáján, Wittgenstein konzervatív üzenetének értelmezésén dolgozva (Nyíri, 1992, 1994) ébredt rá az írásbeliség és a könyv jelentőségére a modern emberi létben, amit jól képvisel a Nyíri és Szécsi szerkesztette 1998-as kötet. Harmadik fordulata újra Wittgensteinhez tér vissza, a Wittgensteinnél (1921/1991) már a *Tractatusban* oly különös – számomra Wittgenstein első olvasásakor éppenséggel zavaró – kép fogalomköréből alakít ki egy új kommunikációs és ismeretfilozófiát (Nyíri, 2014).

Magam az alábbi, részben egymást követő, részben egymást átfedő szakaszokat látom, szigorúan csak a nyelv kapcsán, Nyíri reneszánsz módon gazdag pályájában. Ebből a gazdag repertoáról elsősorban nyelv és gondolkodás viszonyával és ennek kommunikációfilozófiai beágyazásával foglalkozom.

- Nyelvfilozófia mint a filozófiatörténet fejezete
- Nyelv és gondolkodás. Mi is a szemantika?
- Wittgenstein: nyelv és életmód. Osztrák eszmetörténet
- Szóbeliség – írásbeliség- gépek -internet
- A „kép” nemcsak metafora

- A képek nyelvtana
- Új kommunikáció filozófia

A fiatal Nyíri mint nyelvfilozófus újító volt abban, hogy nem csupán a közép-európai klasszikusokkal, Mauthnerrel, Wittgensteinnal, Bühlerrel és azok eszmétörténeti beágyazásával törődik (Nyíri, 1980), hanem az akkori modern nyelvészettel Chomsky, s első nemzedéki követői Fodor és Katz felfogásával is nemcsak találkozik, hanem elmélyülten foglalkozik. Igen részletesen ismerteti (Nyíri, 1970, 1972) a Chomsky második korszakához (1960-as évek közepétől a hetvenes évek végéig) tartozó szemantikai elképzeléseket. Ez volt az a modell, a bennfenteseknek az *Aspects...*modellje, amelyben továbbra is a mondatban a nyelvi rendszer egyetlen produktív összetevője, de ezt a központi komponenst kétféle értelmezés egészíti ki. A fonológia kimondhatóvá teszi a szerkezeteket, a szemantikai értelmezés pedig gondolatot rendel a mondatban által generált tiszta formákhoz. Az „értelmező szemantika” a nyelvészet történetében is nagy viták témájává vált, amikor megjelentek a „generatív szemantikai” modellek, amelyek a szemantikát tartják a mondatalkotás kiinduló, kreatív összetevőjének. Ez a vita messze vezetne, és inkább Nyíri (2012, 2017) „képfilozófiai” korszakában releváns. Itt most azt emelem ki, hogy a fiatal (huszonéves) Nyíri kritikusan észrevette, hogy a Katz-Fodor (1964) típusú szemantika, az ún. szemantikai ismertetőjegyek ($\pm$ élő, $\pm$ humán stb.) halmazával csupán a formai elvű mondatnyi elméletalkotás kiegészítése. Ezt a gondot a nyelvészek is érezték, de nemigen fejtették ki olyan őszintén, mint Nyíri. A mondatkritériuma ebben a korszakban a nyelvi intuíció. Valamit furát érzünk annál a mondatnál, hogy **A fiúk elment a moziba*, ez jogosít fel a számbeli egyeztetés szabályrendszerének kidolgozására. De azt is furcsálljuk, hogy **A téglát ugatni kezdett*. Így a mondatnyi intuíciók finomításaként jelentek meg a mondatban fontos alkategorizációs szabályok, ahol a főneveket jellemzi, hogy például + élő-e, és az *ugat* mint ige elvárja, hogy alanya + élő legyen. Vagyis az alkategorizáció a mondat mint mondat formai helyességének megítéléséhez kell. De milyen határ választja el ezeket a szintaktikai alkategorizációkat az élő stb. szemantikai jegyeitől? Katz és Fodor (1967) nem láttak itt gondot, és éppenséggel azt hirdetik, hogy a mondatnyi formából kiinduló elemzés a klasszikus filozófia olyan problémáit, mint az analitikus és szintetikus állítások megkülönböztetése, és a szemantikai ellentmondások kezelése éppen azzal oldja meg új módon, hogy a szintaxisból indul ki. Nyíri Kristóf (1970, 1971) fél évszázaddal ezelőtt Katz és Fodor nyelvfilozófiájáról élesen megfogalmazta: szemantika nélküli, tisztán szintaktikai felfogás ez, mely a szemantikát csak kiterjesztett szintaxisként vizsgálja.

„Azok a szabályosságok, amelyeket egy szemantikai elmélet le tud írni, szükségszerűen nyelven belüliek, a szinonimitás, többértelműség és anomália

nyelvi entitások közötti viszonyok. Mindez triviálisnak tűnhet, következményeit végiggondolva azonban a „szemantikai interpretáció” fogalma *egészében* válik kétségesse. Valamely elmélet *belső* összefüggéseinek leírását általában nem szokták „interpretációnak” hívni.” (Nyíri, 1970, p. 203).

Radics Katalin egy korabeli összefoglaló cikkben, mely már kitért a generatív szemantikusokra és a beszédaktus elméletre is, Nyíri felfogását egy tágabb keretbe helyezi, ahol egy egész irány hisz abban, hogy a szemantika valójában kiterjesztett szintaxis. „Logikusok és filozófusok szerint, ha csupán ezt tartjuk a szemantikai leírás feladatának, akkor jelentéstan címen tulajdonképpen a szintaxist folytatjuk, más értelmezésben pedig ez a „szemantika” visszavezethető a szintaxisra, modellálható tiszta szintaktikai formában is” (Radics, 1975, 472). Radics javaslata az, hogy a nyelvi forma elméletét valóban ki kell egészíteni a használat elméletével, ami nála a beszédaktus elméletnek fog megfelelni. „Lehet, hogy nem tévedek, ha a nyelvhasználatnak a Chomsky által elképzelt szélesebb elméletét a beszédaktus-elmélet keretében látom kibontakozni?” (Radics uo, 479). A Wittgenstein értelmezésből kiinduló Nyíri viszont megfogalmazta, hogy a Katz-Fodor szemantika reprezentációs felfogását ki kellene egészíteni egy használat alapú értelmezéssel. „A szó jelentésének ez a [Nyíri javasolt, *P.Cs.*] felfogása bizonyos vonatkozásban a *Tractatus* és a késői Wittgenstein felismeréseit ötvözi egybe” (Nyíri, 1970, p. 190.).

Az azóta eltelt fél évszázad azt mutatta meg, hogy mindkét Nyíri kiemelte Wittgensteini ihletés halad a maga útján. A referenciális viszonyok, az igazság hozzá kapcsolódó elemzése igen kidolgozott szemantikák keretében marad közel a nyelvi szerkezet elemzéséhez (Kiefer, 2000; Kornai, 2018), míg a használatot kiemelő Wittgenstein (1953/1992) örökség a modern pragmatikában folytatódik (Tárai, 2011). A nyelv és gondolkodás tyúk-tojás kérdésben a fiatal Nyíri még *belső* determinizmusra hajlott. Úgy gondolta, hogy a gondolkodást a nyelv mint egyszerre társadalmilag és *belsőként* adott rendszer határozza meg. „A nyelvi szerkezet szükségszerűen rányomja bélyegét a gondolkodás formáira is [] Nem következtetünk-e a nyelv szerkezetéből a nyelvet beszélők gondolkodásmódjának sajátosságaira” (1972a, pp. 148-150).

Éppen a Nyíri által oly fontosnak tartott szaktudományos kutatások az eredeti kérdést, vajon a nyelv befolyásolja-e a gondolkodást, igen sok irányban tették elemzés tárgyává (Pléh, 1997, 2016). Mi is a nyelv ebben a viszonyban? A rendszer lehetőségei – pl. milyen szín neveink vannak egyáltalán a szótárunkban- vagy pedig a rendszer használata – pl. a színek megnevezése, vagyis a beszéd. Vajon „a nyelv mint erre adott háttér-rendszer határozza-e meg a gondolkodásunkat, vagy pedig csak az a folyamat, amikor a nyelvet fölhasználjuk?” (Pléh, 1997, p. 442). Flexibilis a gondolkodás fogalma is. Sokszor

minden belső, mentális folyamatot értünk rajta és így az empirikus kutatásokban „Nyelv es gondolkodás viszonya átcsúszik nyelv es percepció, nyelv és emlékezet stb. viszonyára. Vagyis nem pusztán arról a leszűkített kérdésről van szó, hogy milyen szerepe van a nyelvnek a szigorúbban vett gondolkodásban” (Pléh, uo.). A „szigorúan vett gondolkodás” a filozófusok és eszmetörténészek számára gyakran a racionalitást és a logikailag tagolt gondolkodást jelenti. Ebben a Nyíri (1972b) számára oly fontos kérdésben az utóbbi fél évszázad során drámai újítások jelentek meg. A Nyíri emlegette platonisztikus nemlétezők visszacsempésződtek az egyedi emberek elméjébe, a logika mintegy a fejbe került, másrészt elkezdünk nemcsak deduktív következtetésekről gondolkodni logika címen, hanem sokféle következményt vonultatunk fel. A kiinduló téziséből a harmadik mozzanat, a „befolyásol” sem triviális azonban. „A „befolyásolja” értelmezésének egyik véglete szerint a nyelv, különösen mint kategórianyújtó rendszer, *szükségszerűen*, elkerülhetetlenül alakítja megismerésünket” (Pléh 1997, 443). Ez a „befolyásol” korlátozó használata. Van azonban egy megengedő használat is. „Ha nehézségeink vannak az események kódolásában, azt átfogalmazzuk egy történetbe, s ezt a történetet jegyezzük meg. [...] Itt nem a nyelv az úr az ember fölött, hanem az ember az úr a nyelv fölött: akkor használja, amikor szüksége van rá. Ez a „befolyásolja” értelmezésének nem korlátozó, hanem optimista programja” (Pléh, 1997, p. 444).

Nyíri további munkásságában általános filozófiatörténeti társadalmi fordulatának megfelelően ezt az internalista felfogást váltotta fel egy olyan értelmezés, amely a valamilyen értelemben „magasabbrendű” gyakorlatokban keresi a Vigotszkij (1971) értelmében „magasabb pszichikus funkciók” (pl. a gondolkodás) eredetét. Nyíri, akárcsak az ő nyomdokain Szécsi Gábor (1998, 2003, 2007) a számos olvasástörténeti és az írás megjelenését bemutató kulturális anyag mellett a Vigotszkij iskolának a magasabb pszichikus funkcióka szerveződését kiemelő egyik oldalára, Lurija (1976, 1981) írástudatlan paraszttal végzett vizsgálataira hivatkoznak az írás gondolkodás alakító szerepnek bizonyosságaként. Ugyanakkor a Vigotszkij (1967) iskolának van egy másik hagyománya is, mely a „magasabb szerveződést” a belsővé vált beszédben éri tettem. Visszatérek majd rá, hogy vajon melyik is az érvényes: motyorászva gondolkodunk vagy mentális könyveket lapozgatva. A Nyíri igényelte összekapcsolás a kétféle Wittgenstein között azonban érdekes módon nem a végső elméleti modellek szintjén, hanem a kognitív tudomány gondolkodás kutatásaiban jelenik meg. A mi határoz meg mit kérdése itt is elég körkörös marad, de a 20. század első feléhez képest jóval adatgazdagabb.

Gondolkodás és írásbeliség a kulturális történelemben

Nyíri a kulturális közegek, a hagyományozás és az emberi gondolkodás közötti kapcsolatot vizsgálva, ha úgy tetszik, munkássága középső korszakában kiemelt szerepet tulajdonít az olvasásnak, majd a nyomtatásnak és a csendes olvasás elterjedésének mint társadalmi gyakorlatoknak egy sajátos stabil belső világ és egy kategorikus logikai rend kialakulásában. Az olvasás primátusának elméleti keretében alakul ki a tudásnak az írás és olvasás metaforákon alapuló modellje, ahol az elsődleges ismeretszerzésről is mint a természet könyvében való olvasásról beszélünk (lásd erről Nyíri, 1994; Nyíri & Szécsi, 1998). Ez a világkép az olvasás világából származó strukturális hasonlattal, episztemológiai értékű metaforával élve alakította ki a stabil kartéziánus belvilág hitét és képrendszerét. Úgy képzei el a belső világot, ahol gondolatainkat vázlatozva leírjuk és mintegy belső szemmel olvassuk. Ezzel szemben a későbbi antikartéziánus felfogások (például Wittgensteiné vagy Ryle-é) a beszéd világát veszik mintának a belvilágra, ami sokkal körvonalazatlanabb és változóbb.

Nyíri Kristóf (1994, 2000) saját művelődéseméleti és filozófiai munkái azt hangsúlyozzák, hogy az írásrendszer nemcsak metaforikus értelemben (hogyan gondolkodunk gondolatainkról), hanem elsődleges gyakorlati tekintetben is megteremtette az európai értelemben vett platóni indulású konceptuális szerveződésű filozófia lehetőségét. Bár Nyíri nem fogalmazza meg direktén, de az alább idézett eltérés a szóbeli-írással váltást értelmezve egy lágyabb, logika nélküli és egy logika alapú szerveződés kettősségét sugallja. „az írásbeliségtől nem érintett gondolkodás - az írásbeliség kialakulása előtti kultúrák gondolkodása – lényegesen különbözik az írásbeliség megjelenésével formálódó gondolkodástól” (Nyíri, 1998, pp. 11-12).

Nyíri fontosnak tartott olvasástörténetét vonultatja fel alátámasztásként a szóbeliség-írással váltás mellett. Ongot (1982, magyarul 2010) mutatja be az orális kultúra szerkezetéről.

„A szóbeli hagyományozás logikája sajátos: az elszálló beszéd memorizálhatóságának logikája által megszabott. Mint Ong fogalmaz: "Orális kultúrákban a gondolatok megőrzésének és földézésének problémáját csak akkor oldottuk meg sikeresen, ha beszéddé könnyen összeálló mnemonikus mintákban gondolkozunk. Szóbeli kultúrákban rögzített kifejezések adják a gondolkodás szubsztanciáját.” (Nyíri, 1998, p. 12).

A csendes olvasás és a neki megfelelő gondolat interiorizáció jelentőségének bemutatására pedig Nyíri Palágyit idézi.

„Lenyűgöző, ahogyan Palágyi a tiszta ész filozófiai fikcióját a halk olvasás jelenségével hozza összefüggésbe: 'A halk olvasás ügyességét csak úgy szerezhettük meg, hogy elébb megtanultunk hangosan olvasni, azon módon a halk gondolkodás csodálatos mesterségére csak úgy tehattünk szert, hogy elébb megtanultunk hangosan gondolkozni, hallható (vagy látható) jelekbe értelmet helyezni.' (Nyíri, 1998, p. 11).

Ez a történeti elemzés vezeti el Nyírit oda, hogy azt hirdesse:

„Az írott nyelv élménye vezet el [...] az elkülönült szó és önmagában álló szójelentés fogalmához, a szószerinti jelentésnek s a jelentés meghatározhatóságának eszméjéhez. A leírt szavak megkövült, mozdulatlan jelentésekre látszanak vonatkozni.” (Nyíri, 1998, p. 13).

S ehhez hozzátehetnénk, ebben a gondolatmenetben ezekre a meghatározott jelentésekre épül a szillogisztikus logika.

Az iskolázás és az írás hatása: pszichológiai adatok

Az írásbeliség lehetséges hatásainak elemzése azóta az antropológiai nyelvészet és a pszicholingvisztika révén gazdagodott, mint az 1. táblázat összefoglal néhány mozzanatot.

1. táblázat Az írott nyelv lehetséges pszicholingvisztikai és kognitív hatásai

Hatás	Alapja
Formálisabb mondattan	újraolvasható
Választékosabb szókincs	látszik az ismétlés
Dekontextualizáció	hordozható
Gazdagabb visszautalások	visszakereshető
Logikai koherencia megjelenése	? nincs is írás nélkül?

Nyíri miként a Nyíri – Szécsi olvasókönyvbe foglalt írások (pl. Goody) is mutatják, hajlott arra, hogy kitüntetett szerepet tulajdonítson az írott nyelvnek és az olvasásnak a gondolkodás logikai szerveződésének megszilárdulásában, vagy akár kialakulásában. Ebből a szempontból az adatalapú kognitív tudományi irodalomban igen fontossá vált az elméleti irodalomban sokat hivatkozott Vigotszkij (1971) koncepció, mely szerint a nyelv szerepet játszik a magasabb megismerés szerveződésében, kiterjesztése az írásbeliség kérdésére.

„Amennyiben feltételezünk valamilyen viszonyt a nyelvhasználat és a magasabb rendű pszichológiai funkciók között, akkor a priori alapon fogalmazhatunk meg egy olyasféle feltevést, hogy *a jelentésekben és a kommuni-*

kációs technikákban bekövetkező újabb változások – paralel módon - hatás-sal lehetnek a kognitív folyamatokra (kiemelés tőlem, P.Cs.) Az emberi társadalom fejlődése és ennél fogva az emberben rejlő lehetőségek és a teljesítmények szempontjából a legfontosabb ilyen változás az oralitás nyelvéről az írásbeliség nyelvére való áttérés.” (Goody, 1991, p. 191).

Kitüntetett szerepet játszottak e felfogás gondolkodási következményeiben a „logikai oldal” kibontásában a szovjet/oroszlurija csoport (1933, 1976, 1981) évtizedekkel korábban keletkezett, de az 1970-es években felszínre kerülő munkái a „primitív gondolkodás” és a szóbeliség kapcsolatáról.

Írástudatlan üzbég paraszttal dolgozva osztályozási helyzetekben a kontextuális csoportosítások dominanciáját találták. Képek osztályozásakor, amikor *lapátot, fejszét és fűrész*t kaptak, a *szerszám* fogalma helyett *forgatókönyveket* hoztak létre: a fa fűrészszelhető, majd tovább vágható a baltával. Bruner (2004, 2005) értelmében a narratív keretet használták a fogalmi-leíró tudományos keret helyett. Lurija szerint a helyzethez kötött gondolkodás fő funkciója nem az absztrakt kapcsolat felismerése a szimbólumok között, hanem egész komplexusok reprodukálása, amelyek szorosan kapcsolódnak konkrét élettapasztalatokhoz.

Szillogisztikus helyzetekben Luriják a deduktív gondolkodás lehetőségeit vizsgálták az üzbég paraszttal élettapasztalataitól távoli kijelentésekkel. Két módon jelent meg a tiszta formális gondolkodás hiánya az írástudatlan személyeknél (Lurija, 1976). A *tapasztalat hiányára* hivatkoztak. A: *Északon minden medve fehér. Brumi medve Északon él. Milyen színe van? B: Sosem voltam arra felé, honnan tudnám.* Vagy pedig az általánosítás lehetetlenségét kiemelve, a major premissza tapasztalati hamisságára hivatkozva kerülték ki a ’materiális szillogizmust’. A: *Moszkvában minden férfi kopasz. Jurij Moszkvában él. Vagyis Jurij... B: Olyan nincs, hogy minden férfi kopasz.*

„A gyakorlati tevékenységi formák változásai, és különösen a formális iskoláztatáson alapuló tevékenység átszervezése minőségi változásokat eredményezett a vizsgált egyének gondolkodási folyamataiban. A gondolkodás szerkezetében viszonylag rövid idő alatt alapvető változások következhetnek be, ha a társadalmi-történelmi körülmények kellően éles változásokon mennek keresztül, mint például az 1917-es forradalom után.” (Lurija, 1981, pp. 79–80).

A Lurija idézet is mutatja, hogy itt számos egymást átfedő változónak lehet szerepe, az iskolázás, az olvasás, és a társadalmi kontextus egyaránt hathatnak, s azt se feledjük, hogy ekkor zajlik a sztálini kolhozosítás. Mint Scribner és Cole (1981) ma is izgalmas áttekintése megmutatta, az olvasás-fejlett gondolkodás könnyed összekapcsolása e kérdésekben a makro hatások (olvasás maga vagy az iskolázás számít) mellett annak megválaszolásával is adós

maradt, hogy vajon pontosan milyen kognitív működéseket alakíthat át az írás/olvasás rendszere, csupán jelenség szinten értelmezte a folyamatokat.

Vissza a beszélt a nyelvhez!

Merlin Donald (2001a, 2018) értelmezésében az emberi megismerés a közlési rendszerek révén többször ment át drámai átalakuláson (Pléh, 2024). Ennek első, Nyíri filozófiai mondandója tekintetében is fontos oldala a társas szemantika megjelenése, már a Donald által mimetikus kultúrának nevezett gesztussal kommunikáló rendszerben. Már mutogatva is tanulunk egymástól. Donald a nyelv és idegrendszer kapcsolatot evolúciós spekulációban kiterjeszti a nyelv és kognitív változások kapcsolat feltételezésére is. A nyelv kialakulásához Donald szerint a 2. táblázatban látható különböző átalakulásokra volt szükség.

2. táblázat Hominid kognitív változások és a nyelv keletkezése (Donald, 2001b)

Kognitív működés	Szerepe a nyelvben
munkamemória	szótanulás, mondatfeldolgozás
többszörös figyelmesség	szótanulás, kontextuális értelmezés
agy plaszticitás	tanulás egész élet során
hosszú távú emlékezet növekedése	szavak tárolása
szemantikai agyi részek kibővülése	gazdagabb kontextuális jelentés

Donald felfogásában a kiindulópont nyelv és idegrendszer viszonyának megértésében egy külső mozzanat, a társas hálózat megjelenése. A nyelv evolúciós keletkezése során

„A prioritás nem a beszéd volt, a szavak használata vagy a nyelvtan kifejlesztése. A csoportként való összekapcsolódás, a kölcsönös odafigyelés és azoknak a társas mintáknak a kialakítása volt a cél, amelyek a fajnál támogatják ezt a kölcsönösséget és kötődést.” (Donald, 2001b, p. 253).

A természetes nyelvben az emlékezeti és közlési rendszerek összekapcsolása megjelenik a jelek hosszútávú összekapcsolásában a kategóriák emlékenyomaival, de megjelenik az ideglenes munkaemlékezeti rendszerben is. Ahhoz, hogy ösvényt találjunk egy mondat megértéséhez, mikor elértünk egy mondat végére, az elejéből is meg kell, hogy maradjon valami. A természetes nyelv azzal, ahogyan összekapcsolódik az emlékezeti rendszerekkel, két további fontos teljesítményt is megenged. Lehetővé teszi, hogy távoli dolgok megismerésünk tárgyai legyenek. A tegnap a piacon történt dolgokról, tehát a múltból és másuttal lévő dolgokról is tudunk beszélni. A beszélt nyelv is teremti

az első dekontextualizációs lépést. „Is”, hiszen mint Piaget (1945/1968) rámutatott, ugyanez a leválás az *itt és most* világáról jelenik meg a mentális képek világában is, amit a szimbolikus játék, a késletetett utánzás és az álom mutat a kisgyermek életében. Ez nemcsak a mi, írásbeliséggel jellemzett kultúráinkra, de minden kultúrára jellemző.

A leválás és dekontextualizáció keretében a természetes nyelv teszi lehetővé, illetve erősíti fel a természetes pedagógia rendszerének kibontakozását. A magyar kutatók Csibra Gergely és Gergely György (2007, Gergely, Egyed & Király, 2007) kidolgozta *természetes pedagógia rendszerében* az ember egyszerre tanító és tanuló lény. A kisgyerek, már a 8 hónapos csecsemő elvárja, hogy tanítsák és „komolyan kezeli” azt, amit mondanak neki, ha azt kommunikatív szándékkal hozzá fordulva teszik. Itt most az a fontos nekünk, hogy Ez egyben a dekontextualizáció újabb sávját teremti meg. A gyermek a felnőtt közegeből a nem magyarázható, furcsa dolgokat is elfogadja. Ennek az önkénynek a legkirívóbb formája, mint Saussure óta hangsúlyozzuk, a nyelvi jelek önkénye. Az önkény kézenfekvő a hangalakra nézve, de a szavak jelentésében is megvan. *Bögre és csésze, pohár és korsó* elkülönítésében egyszerre érvényesül a tárgyak kis formai eltéréseinek a nyelvközösség szankcionálta figyelembe vétele, mint „társadalmi önkény” és a szavak előhívta társas forгатókönyvek itt a kávéház, a presszó és a kocsmá világa, mint egy másik konvenció. Ennek révén a szavak használata, miközben a jel motiváltsága felől önkényes, s ezzel a „távolítás” része, ugyanakkor mindig részvétel egy nagyon is motivált társas játékban, hogy Wittgenstein egyik metaforájára utaljak.

A Nyíri felfogásában döntő írás/olvasás megszületése Donald értelmezésében újabb dekontextualizációt teremt, létrehozza az „elméleti kultúrát”. A minket körülvevő könyvek nemcsak a kulturális rendszer működtetésében, hanem az egyén emlékezeti gazdálkodása szempontjából is fontosak. Kulturális emlékeket és társadalmi tényeket őriznek, de a könyvek révén és segítségével a könyvet használó egyes ember emlékezete is megváltozik. Munkamegosztás jön létre az egyéni emlékezeti rendszer és a kiszervezett tudás között. Tudásom egy része a könyvekre utaló hivatkozás. Ezzel megszabadulok attól a Homérosz-kori tehertől, hogy az egész mitológiát a fejemben kell tartanom. Az olvasás és az írás megjelenésével a külső tárolási mechanizmusok felfedezésének köszönhetően átszerveződtek a memória és a kultúra közötti kapcsolatok. Munkamegosztás jött létre saját munkamemória-rendszereink és a külső támogató memóriaraktárak között. Vagyis Donald kommunikáció-kultúra-mentális szerveződés felfogásában *a dekontextualizáció már a beszélt nyelvben is megvan, az írott szó csak egy újabb lépés az itt-és-most világtól való eltávolodásban.*

Ezzel a gondolatmenettel párhuzamosan az írásbeliséget kiemelő eredetileg kulturális-relativisztikus kutatás is az univerzalizmus felé mozdult el. Fokozatosan az írástudás, a diskurzus módok és a társalgási konvenciók többlépcsős kérdéseire kötődött. Michael Cole (2005), a San Diego-i Kaliforniai Egyetem kulturális pszichológusa Lurija tanítványa és követője volt. Munkatársaival számos kutatássorozatot kezdeményezett Libériában különböző iskolázottságú és írástudású emberekkel (Scribner, 1997; Scribner & Cole 1978, 1981). Munkáik alapján Cole és Scribner azt állítják, hogy a kognitív erőforrások minden kultúrában univerzálisak, e tekintetben nincs kulturális relativitás. Minden kultúra használja például az emlékezetben a szavak jelentése alapján történő csoportosítást. Nagy eltérések vannak azonban egy másik tekintetben. Egyes kultúrák hangsúlyozzák kognitív erőforrásaink, például a kategorikus memória használatát minden kontextusban. Cole csoportjának kutatásai szerint a libériai ibo gyerekek nem alkalmaznak jelentésen alapuló szócsoportosítást, ha szavak listájának felidézésére kérik őket. Ha azonban az emlékezeti feladatot „*valós* helyzetbe illesztjük be, például amikor egy mese kontextusában a kísérletező hirtelen kilép a helyzetből, s arra kéri az afrikai gyermeket, hogy segítsen a boltban a mese főhősének, aki egy hosszú vásárlási listát kellett volna megjegyezzen és a boltba érve elfelejtette. A gyermek azonnal képes lesz kategorizáltan visszaadni a dolgokat. [...] Az írásbeliséggel fellépő döntő változás tulajdonképpen az lenne, hogy mi a dekonteksztualizációt tanuljuk meg, azt, hogy kognitív erőforrásainkat bármilyen helyzetben fölhasználjuk, s ebben az értelemben a gondolkodásunk kétségkívül formálisabb.” (Pléh, 1997, p. 519). Walter J. Ong (2010), az oralitás történésze és antropológusa szerint a szóbeli kultúrákat az additív megismerés, a kontextualitás, a szubjektivitás és az empátia jellemzi, nem pedig személytelen elemzés. Cole és Scribner szerint az írástudás által okozott minőségi változás a fokozódó dekonteksztualizáció lenne: kognitív erőforrásaink használata minden kontextusban. A szillogizmus példáját véve a szillogisztikus érvelés kizárólag a kijelentések formáján alapul, és ennek lehetősége az olvasás által hozott gondolkodás dekonteksztualizációjának hatásaként jelenik meg. Hiánya az oralitás világában egy társalgási konvencióból fakad.

Scribner (1997) számos vizsgálatot végzett Afrikában és Mexikóban, különböző iskolai végzettségű emberekkel. Kimutatta, hogy az iskolázatlan emberek hajlamosak vagy a konkretizálás stratégiáját követni, és azt állítják, hogy nincs tapasztalatuk ("Soha nem voltam ott"), vagy tapasztalataik alapján kijelentették a következtetések lehetetlenségét ("Nem lehetséges, hogy minden ember kopasz"). A formális iskoláztatással nem rendelkező emberek mindig tapasztalati alapon próbálnak reagálni a következtetési kérdésekre. „...dialogikus helyzetben a formális képzésben nem részesült emberek a kérdéseket

mindig a tapasztalati evidencia alapján válaszolják meg. Látszólag nem döntő változás ez Lurija fölfogásához képest, aki szintén a tapasztalathoz kötöttséget hangsúlyozza. Itt azonban ez egy nyelvszokásbeli eltérés lesz, s a formai gyakorlatok, amelyek oly fontosak a mi iskoláztatásunkban, azt fogják eredményezni, hogy a nyelvszokás átalakulásán keresztül a tapasztalattól megszabadulva tudjunk ilyen helyzetekben reagálni” (Pléh uo.).

A következtetés és koherencia társalgási alapú

A kognitív tudomány megjelenése 20. század végén megváltoztatta azt a Frege óta fennálló áldatlan helyzetet, hogy – mint pszichologizmus elemzésében Nyíri (1972) is olyan éles őszinteséggel bemutatott – mivel a pszichológia az elme asszociatív felfogását képviseli, a gondolkodás elmélete, mely a logika univerzális és hibamentes, nem statisztikus szabályszerűségeiből indul ki, nem lehet pszichológiai elmélet. A kognitív tudomány két módon csempészi vissza a logikát az egyedi elmébe. Az egyik a propozíciók, a másik a következtetések beemelése az egyén mentális szerveződésébe. Jerry Fodor (1975, 1996) reprezentációs elmefelfogásának [RTM, „Representational Theory of Mind”] megjelenésétől fogva egy széles tábor úgy gondolja, hogy tartalmában az egyéni elme kijelentések szemantikai hálózata. A mai kognitív modellekben a logika már nem a Nyíri elemezte platonisztikus, egyén feletti szerveződést jelenti, hanem az individuális emberi gondolkodás jellemzőjévé vált, maga után vonva a kognitív pszichológia affinitását a komputációs modellekhez. Ez persze, mint képi fordulata után Nyíri (2011, 2017) is sokszor rámutatott, nem jelent kizárólagosságot. A másik tábor szerint fejünkben éppenséggel képek kavarognak. Az ezek közötti, Nyírti Kristóf számára is oly fontos vitát most nem taglalom.

Jelen érvelésem szempontjából viszont fontos, hogy a megértésben érvényesülő következtetések és a szövegkoherencia értelmezése során megjelennek a logikai viszonyok és nyelv összekapcsolásának tágabb felfogásai is. „Tágabbak” a tekintetben, hogy már nem a tiszta formális deduktív érvelés érdekli őket, mint „logika”, hanem sokféle következményes viszony. A modern szemantikában megjelenik az implikációk és preszuppozíciók megkülönböztetése (Kiefer, 1983). A *Vera elfelejtette becsukni az ajtót* mondat előfeltevése, hogy *az ajtó nyitva van*, mely a főmondat tagadásakor is érvényes marad, míg a *Feri próbálta becsukni az ajtót* nem előfeltételezi az *ajtó nyitva van* predikátumot. A nyelvészeti szemantika ilyen fejlődése azt eredményezte, hogy pszicholingvisztikai munkák is elkezdtek kísérleti helyzetekben vizsgálni az *előfeltevések és implikációk* hatását. A kutatások hangsúlya, hogy a megértés során igen sokféle következményt mozgósítunk, és az emlékezeti reprezentá-

cióhoz „hozzáadjuk” a mag információ implikációit is. Hasonló kutatások garmadát lehetne sorolni. Kis könyvem (Pléh, 1980) már fél évszázada tucatnyi kísérleti munka összefoglalója volt. Lényegük mostani szempontunkból, hogy rámutattak, az ember a bemenet feldúsítása során számos adalékot ad (*inferences*), melyek egy része valóban a logikához is köthető következtetés, egy része viszont nem.

A nyelv pragmatikus aspektusainak pszicholingvisztikai értelmezése és ezen belül a „hozzáadások” egész pszicholingvisztikája két hullámban, különböző metaelméleti premisszák alapján alakult ki. Az 1970-es években megjelent a nyelvtani alapú pszichopragmatika, amely a nyelv nyelvtani (és főként szintaxis) központú víziójának külső kitérítését kereste. Analitikus volt, és fő célja az volt, hogy a nyelvfeldolgozást a fizikai világ reprezentációjához kapcsolja. Tipikus paradigmái a mondat/kép összevetés és a tárolt tudás tesztelése volt. Ezek a kísérletek azt mutatták, hogy előnyben részesítjük az igenlő és az igaz mondatokat (*A kettő páros szám szemben A három nem páratlan szám*). A kor másik kedvenc témája a lexikális és enciklopédikus tudás szétválasztása volt, például anaforaértelmezésben (*A lány találkozott a rendőrrel és az építésszel. Az elkérte az igazolványát*), és olyan esetekben kezelte a következtetéseket, mint *A lány kivette a kosarat a csomagtartóból. A sör meleg volt.*

A második hullám 2000 körül kezdődött Ira Noveck és Dan Sperber programjával, mint Paul Grice (1975, 1989) filozófiájának értelmezésére irányuló kísérleti pragmatika. Ez része a kognitív tudomány általános elmozdulásának a társadalmi modellek felé, a nyelvfeldolgozás elkötelezettségével az elme elmélete (ToM) iránt. A kísérletekben a legfontosabb kérdés nem a világ reprezentációja, hanem a partnerek mentális állapotának reprezentációja. Összekapcsolódik Wittgenstein használat kérdése és privát nyelv bírálata. A relevancia elmélet a partner tudását és szempontjait figyelembe vevő használati irányítást tételez fel. Ennek során néhány meglepő eredmény szerint a kvantorok értelmezésében (*Néhány gyerek leült. Minden gyerek leült.*) a kisgyerekek olyanok, mint a korai Wittgenstein modell, kategorikusak és logikusak, míg a felnőttek inkább a használat elvű Wittgensteint követik, *A Ha → Akkor következtetésekben (Ha a hal vörös, akkor csíkos. A hal csíkos.? vörös?)* viszont a gyermekek a pragmatikus mérlegeléstől jutnak el fokozatosan a logikai műveltig (Noveck, 2018).

Dan Sperber és Wilson (1986) a relevancia elmélettel új módon elemzik a társalgási koherenciát és ezzel új utat nyitnak a szóbeli világ és a logika összekapcsolására is. Ennek érdekessége számunkra, hogy az elv a nyelvhasználatban lévő állandó kombinatorikai robbanás veszélyét a relevancia közös

keresésével iktatja ki. Egy korábbi könyvem (Pléh 2012, 161-2.) példáját veszem kölcsön.

Látogató: *Nincs egy kis söröd?*

Házigazda: *Ott a Gödör.*

A házigazda reakciója azzal válik relevánssá, hogy mindketten azonosítják, hogy a Gödör a kocsmá neve. Sperberék felfogásában azonban ez nem egy pusztán utólagos, asszociatív lánc teremtés, hanem elveket követ. A partnerek közös munkával, az irreleváns következtetéseket (*Vigyázz, ne ess a gödörbe* stb.) kiiktatva, a releváns következmények révén az első lehetséges megállapodási pontnál leállnak (Sperber, 2007).

Mercier és Sperber (2017) a relevanciaelmélet radikális filozófiai és kommunikációelméleti következményeit is levonják. A francia kognitív tudós és kommunikációs antropológus provokatív könyve három tekintetben provokatív, mikor szembemegy a bevett fővonallal, s egyben visszkapcsol az írás és logika kérdéshez. Azt hirdetik, hogy az értelem (reason) és a következtetés fő formája, a "reasoning" alapvetően nem a magányos elme eszköze, hanem társas megoldásként az érvelés eszköze. Szakítanak azzal a leghatásosabban Kahnemann (2013) kettős elméletében kifejtett felfogással is, mely szerint az intuíció és a következtetés szemben állnának egymással. Sperberék felfogásában maga a logikai következtetés is egy sajátos intuíció fajtaként jelenik meg. Ugyanakkor a következtetési folyamat klasszikusan elemzett hibái, lustasága és önbecsapásai e felfogás szerint nem negatívumok. Azért használjuk az érvelést, hogy másokat meggyőzzünk, s látszólagos torzításaink a meggyőző érvek keresése során születnek. A következtetés elsődleges funkciója társas, és az egyéni haszon a melléktermék. A következtetés (*reasoning*) funkciója az, hogy érveket (*arguments*) hozzon létre mások meggyőzésére, illetve, hogy értékelje mások érveit a mi meggyőzésünk céljából.

A: *Csöngettek ! B: Visszajött az áram.*

A: *Csöngettek ! B: Megjöttek Feriék.*

B válaszai ki nem mondott következtetésekre vezetnek, ha nem akarjuk elengedni a koherenciát (*elment, vártuk őket*).

A következtetés, a racionalitás klasszikus támasza a beszélt nyelvben alakult ki. Evolúciósan azért bontakozott ki, mert hozzájárul az emberi kommunikáció hatékonyságához, növeli azt a képességünket, hogy meggyőzzük a gyanakvó közönséget. A következtetés során használt érvek nem önmagukba zárva szolgálnak magán célokat, hanem mások meggyőzésére valók.

Mindez elvezet oda is, hogy mit is jelent a Nyírinek is oly fontos racionalitás és logika. Gondolkodásunkat többféle szinten nevezzük logikusnak. Ebből a szillogizmus és a neki megfelelő szigorú dedukció csak egy aspektus. Fontossága a tiszta forma előtérbe állítása. Legtöbb „logikai működésünk”

azonban tartalomközpontú. Kijelentések között keres belső szemantikai és pragmatikai koherenciát.

Kívánság

Milyen filozófus Nyíri? Itt évtizedekkel ezelőtti saját recenziómra hivatkozom. „[Nyírinél] ez a sokféleség utalásrendszerekben létezik. Szerzőnk semminek nem megy bele a részleteibe. Ha az írásbeliség és a filozófia kezdeteinek párhuzamairól van szó, nem kell Platón-filológussá válnunk, de írástörténésszé sem. Mindkét ismeretrendszer meghívást kap, de nem ülnek le igazán az asztalhoz. Az utalások a szerző számára mindig kitöltöttek, szó sincs felületes célozgatásról. Az olvasótól is azt várja azonban, hogy ugyanolyan olvasottsága legyen. Várakozásokat kelt, érdeklődést feszít, de nem terjeszt ismereteket” (Pléh, 1990, p. 146). A sokoldalú életműben, ha már a relevanciával fejeztem be, sokféle koherenciát kívánok Kristófnak:

- a Mondatok és Gondolatok
- a Kert és a Képek
- a Gondolat és Vágyak koherenciáját.

Irodalom

- Bruner, J. (2004). *Az oktatás kultúrája*. Gondolat Kiadó.
- Bruner, J. (2005). *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Új Mandátum Kiadó.
- Cole, M. (2005). *Kulturális pszichológia*. Gondolat.
- Csibra, G. & Gergely, Gy. (2007). Társas tanulás és társas megismerés. A pedagógia szerepe. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62, 5–30.
- Donald, M. (2001a). *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Kiadó.
- Donald, M. (2001b). *A mind so rare*. Norton.
- Donald, M. (2018). The evolutionary origins of human cultural memory. In B. Wagoner (Ed.), *Handbook of culture and memory* (pp. 19–40). Oxford University Press.
- Fodor, J. A. (1975). *The language of thought*. Harvard University Press.
- Fodor, J. A. (1996). Fodor kalauza a mentális reprezentációhoz. In Cs. Pléh (Ed.), *Kognitív tudomány* (pp. 64–86). Osiris Kiadó.
- Gergely, Gy., Egyed, K. & Király, I. (2007). A természetes pedagógiáról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62, 107–125.
- Goody, J. (1998). Nyelv és írás. In K. Nyíri & Szécsi (Eds.), *Nyíri – Szécsi* (pp. 189–210).
- Grice, H. P. (2001). A társalgás logikája. In Cs. Pléh, I. Síklaki & T. Terestyéni (Eds.), *Nyelv – kommunikáció – cselekvés* (pp. 213–227). Osiris Kiadó. (Eredeti munka megjelenése: 1975)
- Grice, H. P. (2011). *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat Kiadó. (Eredeti munka megjelenése: 1989)
- Kahneman, D. (2013). *Gyors és lassú gondolkodás*. HVG Könyvek.
- Katz, J. & Fodor, J. (1964). The structure of a semantic theory. *Language*, 39, 170–201.

- Katz, J. & Fodor, J. (1967). Mi a baj a nyelvfilozófiával? *Magyar Filozófiai Szemle*, 11, 665–697.
- Kiefer, F. (1983). *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó.
- Kiefer, F. (2000). *Jelentéselmélet*. Corvina Kiadó.
- Kornai, A. (2018). *Szemantika*. Typotex.
- Luria, A. R. (1933). The second psychological expedition to Central Asia. *Science*, 78, 191–192.
- Luria, A. R. (1976). *Cognitive development: Its cultural and social foundations*. Harvard University Press.
- Lurija, A. R. (1987). *Utam a lélekhez*. Gondolat Kiadó.
- Mercier, H. & Sperber, D. (2017). *The enigma of reason: A new theory of human understanding*. Penguin Random House.
- Noveck, I. (2018). *Experimental pragmatics: The making of a cognitive science*. Cambridge University Press.
- Nyíri, K. (1970). Szemantika nélkül. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII*, 189–205.
- Nyíri, K. (1971). No place for semantics. *Foundations of Language*, 7, 56–69.
- Nyíri, K. (1972a). Nyelv és gondolkodás viszonyáról – filozófiai szempontból. In Zs. Telegdi (Ed.), *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet* (pp. 135–152). Tankönyvkiadó.
- Nyíri, K. (1972b). Nemlétezők csillagfényénél I–II. *Világosság*, 13, 464–472, 722–730.
- Nyíri, K. (1980). *A monarchia szellemi életéről*. Gondolat Kiadó.
- Nyíri, J. K. (1992). *Tradition and individuality*. Kluwer.
- Nyíri, K. (1994). *A hagyomány filozófiája*. T-Twins.
- Nyíri, K. (1998). Bevezetés: Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In K. Nyíri & Szécsi (Eds.), *Nyíri – Szécsi* (pp. 7–17).
- IP Magazin. (n.d.). Tudósközelben: Nyíri Kristóf filozófus, akadémikus. *Interpress Magazin*. https://interpressmagazin.hu/cikkek/841-tudoskozelenben_nyiri_kristof_filozofus_akademikus/
- Nyíri, J. K. (2014). *Meaning and motoricity: Essays on image and time*. Peter Lang.
- Nyíri, K. (2017). A képi reprezentáció a gondolkodás történetében s a képek kognitív szerepe. In G. Tolcsvai Nagy (Ed.), *A határok átlépése: Módszertani analógiák, közös problémák és elméleti párhuzamok a humán és természettudományos gondolkodásban* (pp. 122–141). Gondolat Kiadó.
- Nyíri, K. (2019). Van-e objektív külvilág, és megismerhető-e? *Magyar Tudomány*, 180, 167–173.
- Nyíri, K. (Ed.). (2002). *A XXI. század kommunikációja*. MTA Filozófiai Kutatóintézet.
- Nyíri, K. & Szécsi, G. (Eds.). (1998). *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó.
- Ong, W. J. (1982). *Orality and literacy: The technologizing of the word*. Methuen.
- Ong, W. J. (2010). *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technologizálása*. Gondolat Kiadó.
- Piaget, J. (1978). *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. Gondolat Kiadó. (Eredeti munka megjelenése: 1945)
- Pléh, Cs. (1980). *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó.
- Pléh, Cs. (1990). Válaszúton a filozófus [Nyíri Kristóf: *Keresztút* című könyvéről]. *Válóság*, 33, 114–116.
- Pléh, Cs. (1997). Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához? *Magyar Filozófiai Szemle*, 41, 449–550.
- Pléh, Cs. (2012). *A társalgás pszichológiája*. Libri.

- Pléh, Cs. (2016). Analytic versus holistic? An analysis of some proposals for cognitive East-West differences. In B. Gulyás & J. W. Vasbinder (Eds.), *Cultural patterns and neurocognitive circuits: East-West connections* (pp. 71–88). World Scientific.
- Pléh, Cs. (2020). Pragmatika és pszicholingvisztika összekapcsolódásának változatai. *Magyar Nyelvőr*, 144, 86–103.
- Pléh, Cs. (2024). Kulturális rendszerek elsajátítása és használata: Az olvasás az agy, a kultúra és a web között. *Iskolakultúra*, 34, 9–26.
- Radics, K. (1975). Újabb irányzatok a generatív grammatikában. *Nyelvtudományi Közlemények*, 77, 445–479.
- Ryle, G. (1999). *A szellem fogalma*. Osiris Kiadó. (Eredeti munka megjelenése: 1949)
- Scribner, S. (1997). *Mind and social practice: Selected writings of Sylvia Scribner*. Cambridge University Press.
- Scribner, S. & Cole, M. (1978). Literacy without schooling: Testing for intellectual effects. *Harvard Educational Review*, 48, 448–461.
- Scribner, S. & Cole, M. (1981). *The psychology of literacy*. Harvard University Press.
- Sperber, D. (2007). Rudiments of a cognitive rhetoric. *Rhetoric Society Quarterly*, 37, 361–400.
- Sperber, D. & Mercier, H. (2015). A következtetés mint társas készség. *Magyar Tudomány*, 176, 219–234.
- Sperber, D. & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and cognition* (2nd ed.). Blackwell. (Eredeti munka megjelenése: 1986)
- Szécsi, G. (1998). Nyelv, gondolkodás, kommunikáció. *Világosság*, 39, 8–22.
- Szécsi, G. (2003). *A kommunikatív elme*. Áron Kiadó.
- Szécsi, G. (2007). *Kommunikáció és gondolkodás: Tanulmány a nyelvi kommunikáció és a mentális világ kapcsolatáról*. Áron Kiadó.
- Tátrai, Sz. (2011). *Bevezetés a pragmatikába: Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó.
- Vigotszkij, Sz. L. (1967). *Gondolkodás és beszéd*. Akadémiai Kiadó.
- Vigotszkij, Sz. L. (1971). *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Gondolat Kiadó.
- Wittgenstein, L. (1991). *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó. (Eredeti munka megjelenése: 1921)
- Wittgenstein, L. (1992). *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Kiadó. (Eredeti munka megjelenése: 1953)

KÉP, JELENTÉS, HAGYOMÁNY

Megjegyzések Nyíri Kristóf képszemantikai elemzéseéhez

A digitális kommunikációs technológiák használatához köthető társadalmi, kulturális, lélektani folyamatok mindinkább megerősíteni látszanak azt a feltevést, hogy a nagy kommunikációtechnológiai váltások megváltoztatják gondolkodásunk szerkezetét és tartalmát. Mindez azért is fontos fejlemény, mert ez a technológiai determinizmus eszméjét megalapozó kommunikációtörténeti hipotézis ma már komoly filozófiai relevanciákkal bír az olyan szerzőknek köszönhetően, mint Marshall McLuhan, Harold A. Innis, Walter J. Ong, Eric A. Havelock, Jack Goody, Ian Watt; és persze azoknak a filozófusoknak és filológusoknak, akikre a fenti szerzők előszeretettel hivatkoznak. Ez utóbbi körbe tartozik példának okáért Oswald Spengler, Friedrich Nietzsche, Bronislaw Malinowski, Milman Parry, valamint Palágyi Menyhért, Balázs Béla, Hajnal István, Balogh József, és nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez az impozáns névsor nem lenne teljes a kortárs magyar filozófia egyik kiemelkedő alakja, Nyíri Kristóf neve nélkül. Az általa sugallt kommunikáció-, nyelv- és ismeretfilozófiai megközelítés ugyanis ma már e feltevés igazolásának egyik jól ismert, sokak által követett irányát jelenti. Ennek az iránynak a kijelölésében megkerülhetetlen forrásokat jelentenek Nyíri számára Ludwig Wittgenstein írásai, akinek nyelvfilozófiáját egy meghatározott kommunikációs technológia iránti különös kötődés hatja át. Nyíri ugyanis néhány, Wittgenstein munkásságához köthető nyelvfilozófiai problémából kiindulva vesz a technológiai determinizmus jegyében górcső alá olyan kérdéseket, mint a hagyomány, a privát nyelv, vagy éppen a képi gondolkodás problematikája (Nyíri, 1992, 1994, 2003, 2011, 2019). Ezáltal egyúttal nyelv- és ismeretfilozófiai elemzés tárgyává tesz több, a kommunikációs technológiák használatának nyelvi, mentális hatásait érintő kijelentést is. Az ebben a tárgykörben megjelenő munkái tehát erőteljesen hozzájárultak ahhoz, hogy a kommunikációs technológiák nyelvi és mentális reprezentációra gyakorolt hatása episztemológiai témakörre terebélyesedjen, és mint ilyen, átfogóbb értelmezés keretei között kapjon új megvilágítást.

E tanulmány célja ezért egyrészt, hogy rávilágítson a Nyíri által kidolgozott hagyománykonceptió kommunikációtörténeti vetületeire; másfelől, hogy a képi nyelv Nyíri-féle modelljét alapul véve érzékelhetővé tegye a technológiai determinizmus nyelv- és ismeretfilozófiai dimenzióit.

Nyelv, hagyomány és kommunikációs technológia

Az emberi kultúra történetét tanulmányozva mindinkább megbizonyosodhatunk arról, hogy valamely kommunikációs technológia uralkodóvá válását mindig egy új nyelvi és gondolati galaxis kialakulása kíséri. Így gyakorolhatott a kultúra történetének egyes állomásain az írásbeliség, a könyvnyomtatás, vagy éppen az elektronikus médiumok megjelenése jelentős hatást a tudat struktúrájára, önmagunkról és a világról alkotott képünkre. Az új kommunikációs technológiák elsajátítása átformálja az ember külső és belső életét. Azon túl ugyanis, hogy változásokat gerjeszt az individuum mentális világában, mint kultúrtörténeti folyamat egyúttal hozzájárul a társadalmi interakciók szerkezetének átalakulásához, a közösségről alkotott fogalmunk módosulásához. Nyíri Kristóf McLuhan megállapításait segítségül hívva a következő áttekintést adja a nagy kommunikációtechnológiai váltásokat kísérő kognitív változásokról: „az alfabetikus írás kialakulása teremtette meg úgymond a rögzített nézőpont – az időtálló kronológia, az egységes térbeli perspektíva, a gondolat tárgyának meghatározott szempontú szemlélete – paradigmáját, ám ez a paradigma csak a könyvnyomtatás, a hangtalan-akadálytalan olvasás korában lesz egyeduralkodó. [...] az elektronikus kommunikáció egyfajta visszatérés az írásbeliség előtti korokat jellemző egyidejűséghez, szimultaneitáshoz, ok és okozat, hatás és ellenhatás egybeeséséhez; a feedback elve felbomlasztja a lineáris logikát, a gondolati működés immár nem jelképezhető térbeliség és haladás lineáris-vizuális modelljeivel a filozófia hozzálát a tudás évezredes metaforikájának felszámolásához” (Nyíri, 1998, pp. 15-16).

Miként arra Nyíri Kristóf *A hagyomány filozófiája* című kötetében rámutat, ezek a kultúrtörténeti relevanciával bíró kommunikációtechnológiai fordulatok alapvetően változtatták meg az ember és a hagyomány kapcsolatát, a hagyomány szerepét és fogalmi megjelenítését is (Nyíri, 1994). Nyíri Wittgenstein „tradicionalizmusát” vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy „noha a hagyományozás és hagyománykövetés a modern társadalomban is szerepet játszik, ez a szerep merőben különbözik attól, amelyet a premodern társadalmakban kellett betöltenie” (Nyíri, 1994, p. 7). A hagyomány, véli Nyíri, a szóbeliség viszonyai között a megjegyezhetőség és érthetőség szempontjai által meghatározott információátadás megkérdőjelezhetetlen, intézményesült formájává vált, ezáltal elsődleges funkcióhoz jutott a közösségileg fontos ismeretek és tudás megőrzése terén. Ezért nevezi a szóbeliség, mint domináns kommunikációs technológia keretei között fennálló hagyományokat „elsődlegesnek”.

Az írásbeliség teremtette új kommunikációs környezetben azonban a ritualizált, ezért mindennemű gondolati reflexió nélkül zajló hagyományozásnak éppen ez az elsődleges szerepe gyengül, majd tűnik el teljes egészében. Az

elsődleges hagyományok mindinkább átadják helyüket az írásbeliség keretei között kifejlődő, de már kritikai reflexió tárgyává tehető, felülvizsgálható, esetleg megváltoztatható úgynevezett „peremhagyományoknak”. A hagyományoknak ugyanis az írásbeliség nyelvi és noétikai galaxisában is megvannak a maguk funkciói például a tanulási folyamatokban, de szerepük korántsem olyan meghatározó, mint az alapvetően szóbeli ismeretátadásra berendezkedett kultúrák körében.

Az elektronikus kommunikáció korában azonban, mutat rá Nyíri, a reflektálatlan ismeretátadás- és átvétel új struktúrái alakulnak ki. Ezeket nevezi Nyíri „másodlagos” hagyományoknak. A rádió, televízió, internet, vagy a mobiltelefon használatára épülő új kommunikációs kultúrát szóbeliség és írásbeliség grammatikai, jelentéstani világának közeledése, s ezáltal egy új, képi nyelv kialakulása jellemzi. Ez az újonnan szerveződő nyelvi kultúra ugyan jelentős mértékben megkönnyíti a nagy mennyiségben és gyorsasággal áramló információk feldolgozását, ám egyúttal a kommunikációs üzenet mérlegelő, reflektáló megfogalmazása ellenében is hat, mintegy felélesztve a ritualizált ismeretátadás bizonyos formáit. Nyíri fentebb idézett könyvében ezt az elektronikus kommunikációs technológiák térnyerésével együtt járó folyamatot még elsősorban az ismeretekhez ilyen módon hozzájutó ember világképének töredezettségéhez, a tudás egységes, koherens világának megszűnéséhez vezető veszélyforrásként írja le (Nyíri, 1994). A multimédiás kommunikációról később publikált írásaiban azonban már arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes kommunikációs technológiák elektronikus kommunikációt jellemző konvergenciája hatékonyabbá, gyorsabbá teheti az információközvetítést hozzájárulva ezáltal a társadalmi, közösségi kohézió magasabb szintjének kialakulásához és fenntartásához. Mint az MMS képfilozófiájáról írt tanulmányában fogalmaz: „a multimediális üzenetküldés, a beszéd, szöveg és kép egyidejű-komplementer transzmissziója számomra nem egyszerűen társadalmi tevékenységnek tűnik, hanem olyan tevékenységnek, amely éppen azokat a kapcsolatokat tartja elevenen, amelyekből a valódi közösségek felépülnek” (Nyíri, 2003, p. 184).

Nyíri, mint a fent idézett tanulmányából is kiderül, a hagyományozás új formáinak megjelenését és expanzióját a képi kommunikáció reneszánszával összefüggésben értelmezi, rámutatva arra, hogy a képekben történő kommunikálás „az emberi természet alapvetőbb rétegéhez tartozik, mint a szavakban történő gondolkodás és kommunikáció” (Nyíri, 2003, p. 183). Vissza kell ezért térnünk ezekhez az alapvető kommunikációs formákhoz, s ebben nagy segítségünkre lehetnek az olyan multimédiás eszközök, mint például az MMS

küldésére is alkalmas mobiltelefon, amely éppen azáltal válik a hatékony információátadás eszközévé, hogy „ötvözi a képeket és szavakat – a mondott és írott szavakat” (Nyíri, 2003, p. 183).

Nyíri Kristóf fenti gondolatmenetét, miként a hagyományozással kapcsolatos modelljét is, wittgensteini források táplálják. Ezt Nyíri maga sugallja akkor, amikor Wittgenstein szó- és képnyelv kölcsönhatására, egymást átható működésére vonatkozó sejtéseit taglalja (Nyíri, 2003, 2011, 2019). Wittgenstein, olvashatjuk Nyírinél, miközben más-más logikát tulajdonít a szónyelvi és képnyelvi funkciónak, komoly érdeklődést tanúsít e két logika kölcsönös viszonya iránt (Nyíri, 2003, 2011, 2019). Ennek az érdeklődésnek a háttérében Wittgenstein esetében a képi nyelv kínálta értelmezési lehetőségek újrafelfedezése húzódik, ami, ahogy arra Nyíri rávilágít, együtt jár néhány, a gondolkodás képi jellegére, a képi kommunikáció elsődlegességére vonatkozó homályos kijelentés megfogalmazásával. Nyíri szerint Wittgenstein képek iránti vonzódása alapvetően az írott nyelv kínálta kifejezőeszközök és vizsgálati közegek iránti elégedetlenségből fakad.

Az írott nyelvhez fűződő problematikus viszonynak, a beszélt nyelv iránti különös elfogultságnak Nyíri szerint több egyértelmű jele van Wittgenstein filozófiájában. Ilyen például az az okfejtés is, amely az egyén belső mentális élményeit közvetlenül kifejezni képes ún. privát nyelv tagadásából indul ki. A „privátnyelv argumentum” néven ismertté vált elgondolás ugyanis egy olyan kommunikációs nyelv elsőbbségét sejteti, amely semminemű lehetőséget nem ad az üzenet tartalmára irányuló fogalmi reflexiónak. A nyelvhasználat szabályainak egyéni követése kizárólag a rájuk irányuló reflexió, e szabályok tudatosulása révén válik lehetővé, ami viszont Wittgenstein felfogásában csupán a szabálykövetés illúziójához és ezáltal egy mások számára érthetetlen nyelv megszületéséhez vezetne. Nyíri szerint tehát ez a Wittgenstein-féle megközelítés a filozófus beszélt nyelv iránti elfogultságának jele. Persze ez az elfogultság soha nem tudatosult Wittgensteinben; legalábbis egyetlen írásában sem találunk olyan kijelentést, amely a beszélt és írott nyelv közötti különbségek filozófiai jelentőségét érintené. Sőt Wittgenstein nem is nagyon tesz különbséget a nyelvhasználat eme két alapvető módja között, megjegyzései egyaránt vonatkoznak a beszélt és az írott nyelvre.

Nyíri ezt az elsődleges hagyományok nyelvi világa iránt táplált különös, nem tudatosult vonzódást a Wittgenstein írásaiban jól tetten érhető speciális konzervativizmussal magyarázza. Mint írja: „Úgy vélem, hogy Wittgenstein előszeretete a szóbeliség s érdeklődése a primitív társadalmak iránt, tekintélyelvű pedagógiai nézetei, tradicionalizmusa, a jelentés általa képviselt használatelmélete s a privát nyelv lehetőségével szemben kimunkált érvei összességükben koherens szemléletmódot alkotnak” (Nyíri, 1994, p. 109).

Nyíri tehát nem utolsó sorban a Wittgenstein munkáival kapcsolatos kritikai elemzések révén jut el olyan felismerésekhez, amelyek révén egyúttal lehetősége nyílik arra is, hogy a szóbeliség-írásbeliség paradigmát nyelv- és ismeretfilozófiai megvilágításba helyezze. Ez a nyelv- és ismeretfilozófiai megközelítési mód érvényesül Nyíri azon írásaiban is, amelyek a napjaink kommunikációs forradalmát kísérő nyelvi, noétikai változásokkal foglalkoznak. Ennek eredményeként Nyíri több olyan fogalmat vezet be vagy gondol újra, amelyek révén nem csupán az elektronikus kommunikációhoz köthető jelentéstani, fogalmi változások, de általában véve a nagy kommunikációtechnológiai váltásokat kísérő nyelvi és mentális folyamatok is értelmezhetőbbé, áttekinthetőbbé váltak. Ebbe a körbe tartozik például a képi nyelv fogalma is. A következő fejezetben ezzel a Nyíri filozófiájában fontos szerephez jutó fogalommal és annak nyelv- és ismeretfilozófiai dimenzióival kívánok foglalkozni.

Képies nyelv és nyelvhasználati konvergencia

Nyíri Kristóf szerint azzal, hogy a képi és verbális kommunikációs formák ötvözéséhez minden eddigénél kedvezőbb közeget kínálnak az elektronikus médiumok (televízió, Internet, MMS és SMS szolgáltatásokkal ellátott mobiltelefonok), a mindennapjainkat meghatározó információcsere hatékonyabbá válhat, mint korábban bármikor. E mögött a megállapítás mögött pedig az az általam már érintett felismerés rejlik, hogy a képekben való gondolkodás és kommunikáció az emberi természet mélyebb rétegeihez tartozik, mint a szavakban történő gondolkodás és információközvetítés. Azaz miután gondolkodásunk alapvetően képi természetű, a képekkel dúsított verbális megnyilatkozások nem pusztán a kommunikáció eredményességét növelik, de a valódi közösségek életét meghatározó interperszonális kapcsolatok megerősödéséhez is hozzájárulnak. Más szóval, ha az információáramlás hatékonyságára irányuló törekvés ma már közösségsszervező erőnek tekinthető, a szavak mellett mind gyakrabban megjelenő képek maguk is közösségformáló tényezőkké válnak.

Nyíri megfigyelése azonban nyilvánvaló plauzibilitása ellenére is felvet néhány kérdést. Mindenekelőtt azt, hogy az újonnan megszülető kommunikációs nyelv csupán abban az értelemben válik-e képivé, hogy a verbális anyagokat a jobb érthetőség kedvéért képekkel dúsítjuk? Vajon az elektronikus kommunikáció expanzióját kísérő jelentéstani változások nem teszik-e magukat a szavakat, szószerkezeteket, mondatokat is képivé? Egyáltalán, vannak-e ilyen, az új médiumok térnyerését kísérő szemantikai változások, és ha igen, miképpen jellemezhetők, és milyen hatást gyakorolnak a fogalmi reprezentációra, gondolkodásunkra?

Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre Nyíri eredeti gondolatmenetét követve tudjunk válaszolni, térjünk vissza egy pillanatra az új médiumok elterjedését kísérő kommunikációs kultúra általános jellemzéséhez. Pontosabban ahhoz a feltevéshez, hogy az elektronikus kommunikációs eszközök használatával megszülető új kommunikációs kultúrát, szemben a korábbi kultúrtörténeti periódusokkal, nem egy kommunikációs technológia domináns jellege, sokkal inkább az egyes technológiákhoz kötődő nyelvhasználati módok közeledése, egymásra hatása jellemzi. Az elsődlegesen szóbeli kultúrát és gondolkodást felváltó írásbeliség, majd a könyvnyomtatás uralkodó technológiává válása egy, a beszélt nyelvtől merőben eltérő szemantikájú és logikájú nyelvi rendszer kialakulásához vezetett. Ily módon az írott nyelv a tudás közvetítése, az információátadás terén mintegy felváltotta a beszéltet, ami hosszabb távon a szóbeliséget és az írásbeliséget jellemző nyelvi sajátosságok határozott elkülönüléséhez vezetett. Ez a kultúrtörténetileg oly fontos kommunikációtechnológiai váltás nem csupán egy új grammatika kialakulását vonta maga után, de megváltoztatta gondolkodásunk szerkezetét és tartalmát, módosította észlelési sémáinkat is. Az írásbeliség, különösképpen az alfabetikus írás, majd az arra épülő könyvnyomtatás révén vált lehetővé a gondolat tárgyának egységes alapú szemlélete, valamilyen tér- és időbeli nézőpont kijelölése. A hangtalan írás és olvasás révén teremthetett meg a szellem magánszférája, az elkülönült megismerő szubjektum eszméje. De az írott nyelv élménye vezetett el például az ige és a főnév szófaji megkülönböztetéséhez, magának a jelentésnek a fogalmához, vagy a jelentés meghatározhatóságának eszméjéhez is. Az írásbeliséggel együtt tehát egy új noétikai világ is született új fogalmi és gondolati háttérrel. Ennek az erőteljes változásnak egy, a szóbeliségétől merőben eltérő nyelvi rendszer kibontakozása jelentette az alapját. Ez az új nyelv az írásbeliség terjedésével folyamatosan eltávolodott az orális kommunikáció során használatostól. Az írásbeli nyelv mindinkább elemzőjellegűvé vált, míg a szóbeli képi maradt, és ez a tény két eltérő grammatikájú, logikájú és szemantikájú nyelvi rendszer kialakulását vonta maga után. Azaz az első kézírásos kultúrák megjelenésétől a könyvnyomtatás elterjedéséig, uralkodóvá válásáig tartó kultúrtörténeti korszak egyik legfőbb grammatikai, logikai, jelentéstani fejleménye az írásbeli és szóbeli kommunikációs nyelv sajátosságainak mind világosabb elkülönülése volt.

Az elektronikus médiumok megjelenésével és egyre gyakoribb használatával azonban megváltozik a helyzet. Az elektronikus kommunikáció térnyerését kísérő új beszéltnyelviség és másodlagos írásbeliség keretei között ugyanis a fenti folyamat lelassul, sőt mindinkább ellentétes irányúvá válik. Az ismereteit, információit rádión, televízión, interneten, vagy a multimediális lehetőségeket felsorakoztató mobiltelefon segítségével továbbító ember által

előnyben részesített kommunikációs kultúra egyre inkább egy olyan élőnyelviség és írásbeliség dominanciájának irányába mutat, amelynek sajátosságai egyértelműen az írásbeliség és szóbeliség nyelvének közeledésére, sőt egyfajta szintézisére utalnak. A továbbiakban ennek a nyelvhasználati konvergenciának két alapvető kommunikációs közegét különböztetem meg egymástól.

Az elektronikus médiumok használatához köthető nyelvhasználati konvergenciák első, magától értetődő közegét eredményét a telefon, rádió és televízió használatával kibontakozó új típusú szóbeliség jelentette, amely a nyomtatásos írásbeliség mellett egyre meghatározóbb szerephez jutott a mindennapi információcserék folyamatában. Ez az új típusú szóbeliség az első világos és megkérdőjelezhetetlen jele volt egy, az írásbeliség dominanciáját elutasító posztliterális kultúra születésének. Ez a tehát Ong által „másodlagos szóbeliségnek” nevezett új médium erőteljes nyomokat hagyott a nyelvben és a gondolkodásban (Ong, 1982, pp. 135-138). Vitathatatlanul egy új közösségépítő nyelv születését jelezte, amely egyszerre hordozta magán az írásbeliség előtti, ún. „elsődleges szóbeliség” és az írásbeliség jegyeit. Ez a szóbeliség és írásbeliség közeledését feltételező új médium egyúttal új közösségi formák, közösségi kötődések alapjává is vált, használata egyre inkább hozzájárult a virtuális és fizikai közösségek között húzódó határvonalak elmosódásához.

Amíg a „másodlagos szóbeliség” megjelenése a szóbeliség és írásbeliség közeledését vonta maga után, addig az elektronikus kommunikációhoz köthető nyelvi konvergenciák másik alapvető formája esetében már egy új nyelv kialakulásáról is beszélhetünk. Az internet és a mobilkommunikáció széleskörű elterjedésével a mindennapi kommunikáció lényegi elemévé váló multimedialitás, vagy ahogy Michael Heim nevezi, „hipermédia” sajátos képies nyelve révén felgyorsítja és egy új nyelvi struktúra alapjává teszi a szóbeliség-írásbeliség konvergenciát (Heim, 1996, p. 2). Az újonnan megszülető nyelv azonban nem egyszerűen csak a szóbeli és írásbeli nyelv keveréke. Ez a nyelv több, mint a két ősrégi kommunikációs technológia sajátosságainak egyvelege, vagy Naomi Baron metaforájával élve, mint a szóbeliség és írásbeliség „kentaurja” (Baron, 2000, p. 248). Egy olyan új médium létét feltételezi ugyanis, amely az internet- és mobilkommunikáció közegében a kép, a hang és az írott szó eddig nem tapasztalt kölcsönhatásával teremti meg a nagy mennyiségű információ gyors és hatékony cseréjének feltételeit. A számítógép és a mobiltelefon által mediatizált kommunikáció nyelve egy, a szóbeliségtől és a hagyományos írásbeliségtől egyaránt különböző harmadik médiumként válik a mindennapi kommunikáció meghatározó eszközévé és egyúttal a szóbeliség-írásbeliség konvergencia motorjává. Ez az új médium, amit David Crystal „netbeszédnek” nevez, sajátos multimediális jellege révén válhat egy, a szóbeliségtől

és írásbeliségtől egyaránt eltérő, új kommunikációs technológia alapjává (Crystal, 2004).

Az internet és a mobilkommunikáció közegében kifejlődő médium közvetkezőképpen olyan nyelv, amely a szóbeliség, az írásbeliség és az új technológiák közvetítette multimediális nyelv sajátosságait kombinálva határozza meg mindennapi kommunikációs folyamatainkat és ezzel együtt a nyelv funkciójával kapcsolatos képzetünket és elvárásainkat. Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor a rádió, televízió és telefon által életben tartott „másodlagos szóbeliségről” sem, amelyet a „netbeszéd” nem felvált, hanem a maga új lehetőségeivel kiegészít. A „másodlagos szóbeliség” a kép és a beszéd, amíg a „netbeszéd” a kép és a szöveg folyamatos interakcióját vonja maga után. Azaz a két médium között a képiség jelenti az elsődleges kapcsolódási pontot. E képiség révén kerülhet egymással folyamatos kölcsönhatásba a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” a különböző kommunikációs technológiák használatára épülő sokcsatornás kommunikáció közegében. Ez a kölcsönhatás pedig mindinkább egy olyan nyelvi struktúra kialakulásának irányába mutat, amely a szóbeli és írásbeli kommunikációs nyelv eddig nem tapasztalt egységét jeleníti meg a mindennapi kommunikáció közegében.

Az új közösségi formák kialakulását elősegítő nyelvhasználati konvergenciáknak ez a második szintje nyelvtani és jelentéstani szempontból egyaránt jól érzékelhető módon teremti meg a beszélt és írott nyelv, valamint a kép integrációját. Az írott és beszélt nyelv, valamint a kép egyidejű komplexenter transzmissziója a mindennapi kommunikáció megkerülhetetlen jelenségévé vált, és mint ilyen természetesen jól érzékelhető nyomokat hagy a hétköznapi nyelvhasználatban is. Egy olyan nyelv születik ennek a transzmisszióknak az eredményként, amely – megfelelően a Robert E. Horn *Visual Language* című könyvében olvasható elvárásoknak – az írásbeliség korlátait meghaladva alkalmas lehet a megismerhető valóság egyre fokozódó komplexitásának a megragadására (Horn, 1999). A továbbiakban azokra a nyelvhasználati konvergenciákra kívánok rávilágítani, amelyek a szónyelvi és képanyelvi funkciók logikájának kölcsönös viszonyát erősítik a multimediális kommunikáció gyakorlatában, és amelyek a nyelvi kreativitás eddig ismeretlen mintázatainak kialakulásához vezetnek az írott és beszélt nyelvben.

A mindennapi kommunikáció gyakorlatát megváltoztató ikonikus forradalom eredményeként egy, a verbális és vizuális eszközöket formai és jelentéstani szempontból ötvöző nyelvi struktúra kialakulásához vezet. Az elmúlt évtizedekben megjelenő szoftverek kínálta grafikai lehetőségek révén új típusú vizualitás születésének vagyunk tanúi, ami a kreativitás eddig ismeretlen formáit teremti meg a hétköznapi nyelvhasználat terén. A manapság használt

számítógépes és mobiltelefonos alkalmazások a könnyű képzőtechnológiai feltételeit kínálva biztosítják a képi kommunikáció mindennapivá válásának és a nyelvi, képi kódok kreatív kombinálásának lehetőségét a képek világában egyre otthonosabban mozgó nyelvhasználók számára. Az MMS például lehetővé teszi a mobiltelefon használójának, hogy képeket szerkesszen, szöveget illesszen az általa készített fényképekhez és rajzokhoz, majd továbbítsa azokat üzenet formájában. Az új technológiák alkalmazásához köthető nyelvi világban a kreativitás nem csupán mindennapi élményként hat, de az eredményes kommunikáció kritériumát is jelenti. A verbális kommunikáció képi dimenzióval való kiegészítése a nyelvi kreativitás új eszközei révén járul hozzá a mindennapi információcsere hatékonyabbá tételéhez.

Az új kommunikációs technológiák expanzióját kísérő ikonikus forradalom tehát olyan nyelvhasználati közeledésekhez vezet, amelyek révén a szónyelv és a képanyelv transzmissziója felerősödik és a mindennapi kommunikáció meghatározó elemévé válik. Mindez persze jelentősen növeli a nyelvi kreativitás szerepét a multimediális információcserét is magában foglaló hétköznapi kommunikáció gyakorlatában. Valószínűleg ennek a fejleménynek a felismerése sarkall mind több kortárs szerzőt arra, hogy a nyelvi kreativitást mint a mindennapi nyelvhasználat jelenségét, semmint különleges képességgel és tudással megáldott emberek privilégiumát vizsgálja (Tannen, 1989; Cook, 1997; Crystal, 1998; Carter, 2004; Maybin & Swann, 2007). „A kreativitás a mindennapi nyelv valamennyi elemét átható sajátosság”, olvashatjuk Roland Carter *Language and Creativity* című könyvében, azaz „nem egyszerűen kivételes emberek sajátja, illetve a hétköznapi emberek kivételes tulajdonsága” (Carter, 2004, p. 13). Nem kétséges, hogy a nyelvi kreativitás felfogásának „demokratizálódása” új lendületet kap a multimediális kommunikáció közegében. Az új kommunikációs technológiák használatával egyre elterjedtebb eszközzé váló nyelvi játékok, rövidítések, humor, kép-szó kombinációk stb. arra ösztönzik az alkalmazott nyelvészeket, hogy a hétköznapi nyelvhasználókra mint a nyelvi jelentés kreatív dizájnereire tekintsenek.

Az új kommunikációs nyelv születése és elterjedése tehát az írásbeliség kínálta nyelvi és fogalmi lehetőségeket jól ismerő ember nagyon is tudatos választásának eredménye, aki úgy gondolja, hogy e nyelv használatával eredményesen kapcsolódhat be a mind jobban felgyorsuló és globálissá váló információáramlásba, és világosabban fejezhet ki a mindennapjait meghatározó fogalmi összefüggéseket, vagy éppen emóciókat egy adott helyi közösség tagjai számára. Az elektronikus médiatérben megszülető kommunikációs nyelv tehát integrálja a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat jellemzőit. Alapvetően ebből fakad az a sajátos, képi jellege is, amelynek jól érzékelhető jelentéstani és szín-

taktikai ismérvei vannak. Ezek közül talán a legfontosabb az olyan nyelvi elemek mind gyakoribb használata, amelyek jelentése fogalmi összefüggések széles képzettársítási tartományát képes átfogni, konceptuálisan nem elemzett „képekbe” tömöríteni. Ez a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” kölcsönhatása által felerősített képiesség azonban nemhogy leegyszerűsítene, de tovább is árnyalja nyelvi világunkat, ami ennek eredményeként egyrészt újabb fogalmi összefüggések feltárásának válhat az eszközévé, másrészt a szemiotikai globalizáció hatásait felerősítve hozzájárulhat a globális információáramlás felgyorsulásához is.

De miben rejlik az új nyelvhasználati formák képies jellege? Milyen nyelvtani, szókészleti, jelentéstani változások utalnak a nyelvben a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” kölcsönhatásából fakadó új beszéltnyelviség térnyerésére? A kérdésekre válaszolva mindenekelőtt tegyük egyértelművé, hogy akár a „másodlagos szóbeliség”, akár a „netbeszéd” jelenti a szóbeliség-írásbeliség konvergencia közegét, az újonnan születő nyelvhasználati formák egy, a szóbeli és írásbeli nyelvtől egyaránt eltérő, harmadik nyelvváltozatot testesítenek meg. Erre hívja fel a figyelmet Crystal is, amikor a „netbeszéd” fogalmának meghatározásakor hangsúlyozza, hogy bár az internethasználat-hoz köthető új nyelv lényegét tekintve egy, a szóbeliség nyelvére emlékeztető írásbeli nyelv, a „netbeszédet” önmagában sem a beszélt, sem az írott nyelvvel nem lehet azonosítani, mert mindkét nyelv sajátosságai felfedezhetők benne (Crystal, 2004, pp. 24-25). Crystal a „netbeszédet” ugyanakkor nem egyszerűen a beszélt és írott nyelvek specifikumainak összességeként, hanem egy teljes mértékig új médiumként fogja fel. Vagyis a „netbeszédet” egyfajta szóbeliség-írásbeliség „kentaurnak” tekintő szerzők helyett inkább azokkal ért egyet, akik a számítógép-használat közegében kifejlődött, új nyelvet a szóbeli és írásbeli nyelvhasználatától egyaránt különböző, önálló nyelvként közelítik meg. Ezek közé a szerzők közé tartozik például Marilyn Deegan is, aki szerint az elektronikus szövegek tulajdonságaival (képlékenység, intertextualitás stb.) összefüggő nyelvi változások egyaránt kombinálódnak a beszélt és írott nyelv sajátosságaival, és teszik ilyen módon a „netbeszédet” egy lényegében önálló, „harmadik médiummá” (Deegan 2000). „Egyértelmű jeleit fedeztem fel annak,” - írja Crystal - „hogy egy új nyelvi változat van születőben, amelynek jellemzői erősen kötődnek technológiai kontextusának tulajdonságaihoz, miként a technológiát használók intencióihoz, tevékenységéhez és személyiségéhez is (Crystal, 2004, p. 225)”. Amiből persze az is következik, hogy ha olyan újabb technológiák születnek, amelyek integrálják az internetet és más kommunikációs situációkat, akkor egy újabb nyelvi konvergencia veszi kezdetét, amihez majd az új technológiák kínálnak nyelvi mátrixot. Éppúgy, mint ahogy azt a

„másodlagos szóbeliség”, a „netbeszéd”, illetve azok egymásra hatásából keletkező új beszéltnyelviség kialakulásakor is tapasztalhattuk.

Ennek az új médium születéséhez vezető nyelvhasználati konvergenciának az eredménye tehát a nyelv képiessé válása, aminek egyaránt megvannak a maga jelentéstani és nyelvtani ismérvei. Jelentéstani szempontból ez az újonnan kifejlődő nyelv elsősorban attól válik képiessé, hogy szókészlete egyre több olyan összetett fogalmi összefüggésre utaló elemet tartalmaz, amelynek jelentéstartománya nem gondolati reflexió eredményeként megnevezett fogalmi kapcsolatra épül, hanem fogalmi viszonyok közvetlenül nem reflektált széles képzettársítási tartományát fogja át. Más szóval, egy sajátos metaforikus nyelv van születőben, amelynek sokkal inkább az a rendeltetése, hogy „megmutassa”, képekbe foglalja a világot, hogy ezzel a wittgensteini fordulattal éljünk, semmint, hogy újabb kategóriák és fogalmak segítségével elemezze, szegmentálja azt. Használatával a kommunikáló ember inkább „láttatni”, „érzékeltetni”, nem pedig meghatározni, elemezni akarja a fogalmi összefüggéseket. A nyelvhasználó indítéka erősen emlékeztet bennünket az írást nem ismerő kultúrák prédikátorainak, költőinek, filozófusainak szándékaihoz azzal az Ong által is hangsúlyozott különbséggel, hogy ez az elektronikus médiumok korában kialakuló nyelv tudatos választás eredménye, amely révén a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” korának embere már feltárt fogalmi kapcsolatokat próbál beágyazni még komplexebb összefüggések rendszerébe úgy, hogy az ily módon felismert viszonyokat széles jelentéstartományú kifejezésekkel, a komplex összefüggések megbontása nélkül kívánja érzékeltetni és megragadhatóvá tenni. Ez a folyamat természetesen a nyelvtani szerkezetek leegyszerűsödésével jár együtt. Ezeknek a komplex jelentéstartományú kifejezéseknek az alkalmazása ugyanis szükségtelenné teszi a fogalmi elemzés talaján kifejlődő, bonyolultabb nyelvtani szerkezetek, például többszörösen összetett alárendelő mondatok alkalmazását.

Ezek az új beszéltnyelviség dominanciáját jelző jelentéstani fejlemények így a maguk módján hozzájárulnak egy, a globalizációs folyamatok magvát jelentő világméretű információközösség szerveződéséhez. Nyilvánvaló, hogy ezt a folyamatot igencsak felgyorsítja a számítógép és még inkább a mindenki számára elérhető mobiltelefon multimediális eszköztárának folytonos gyarapodása is. A szöveg, kép, hang együttese kedvező kommunikációs közeget kínál a fentiekben taglalt jelentéstani változásoknak s e változások globalizációjának. A multimediális kommunikáció mindenki által jól értelmezhető képek és hangok segítségével hozzájárul a szemiotikai globalizáció kiteljesedéséhez, egy egyetemesen interpretálható jelrendszer megszületéséhez. Ennek a

globalizálódó, főként képi jelrendszernek a használata az új típusú beszélt-nyelviség keretei között felgyorsítja a nemzeti nyelveket érintő globális nyelvi hatások terjedését, a jelentéstani globalizáció folyamatát.

Egy új kommunikációs nyelv van tehát születőben, amelynek részletes leírása még várat magára. Egyet azonban biztosan tudunk: az elektronikus médiumok használata révén globálisan érvényesülő nyelvi korlátok, jelentéstani változások egy olyan nyelvi galaxis irányába mutatnak, amely hozzájárulhat az emberi kapcsolatok magasabb szintjének létrejöttéhez és megerősödéséhez. Az új típusú beszéltnyelviség jelentéstani alapjainak létrejöttével egyúttal megteremtődhetnek a nyelvi, mentális feltételei is annak, hogy az információs társadalom más és más nyelvet beszélő, más és más kultúrákhoz tartozó tagjai egyaránt zökkenőmentesen és komoly értékvélságot előidéző konfliktusok nélkül váljanak a globalizáció nyerteseivé. E jelentéstani változások eredményeként születnek meg az egyes nyelvi kultúrákon belül a fogalmi fundamentumai a globális információközösségre jellemző nyitottságnak és bizalomnak, egy, a tudástársadalom kohézióját biztosító új csoporttudatnak.

A képi nyelv Nyíri-féle fogalma így vezethet bennünket vissza Nyírinek a beszéd, szöveg és kép multimédiás kommunikációt jellemző transzmissziójára, annak társadalmi kohéziót érintő kihatásaira vonatkozó gondolatához. Mindebből viszont az következik, hogy a képi nyelv Nyíri által bevezetett fogalma csak további jelentéstani és nyelvfilozófiai elemzések révén válhat az elektronikus kommunikációt kísérő nyelvi és mentális folyamatokra vonatkozó magyarázatok megbízható elemévé. Ez a fogalom, miként Nyíri Kristóf számos más felismerése is, jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az új kommunikációs technológiát valóban tudásfolyamataink komponenseként tudjuk megközelíteni, és hogy képesek legyünk megfigyelni, mi történik velünk, miközben együttműködünk a szóban forgó technológiával.

Irodalom

- Baron, N. S. (2000). *Alphabet to email*. Routledge.
- Carter, R. (2004). *Language and creativity: The art of common talk*. Routledge.
- Cook, G. (1997). Language play, language learning. *English Language Teaching Journal*, 48, 133–142.
- Crystal, D. (2004). *Language and the internet*. Cambridge University Press.
- Deegan, M. (2000). Introduction. In F. Condron, M. Fraser & S. Sutherland (Eds.), *CTI (Computers in Teaching Initiative) Textual Studies: Guide to digital resources for the humanities*. Oxford University Press.
- Heim, M. (1996). *Virtual reality and the tea ceremony*. Princeton Architectural Press.
- Horn, R. E. (1999). *Visual language: Global communication for the 21st century*. MacroVU.
- Maybin, J. & Swann, J. (2007). Everyday creativity in language: Textuality, contextuality, and critique. *Applied Linguistics*, 28(4), 497–517.
- Nyíri, K. (1992). *Tradition and individuality: Philosophical essays*. Kluwer.

- Nyíri, K. (1994). *A hagyomány filozófiája*. Lukács Archívum – T-Twins.
- Nyíri, K. (1998). Bevezetés. In K. Nyíri & G. Szécsi (Eds.), *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig* (pp. 7–17). Áron Kiadó.
- Nyíri, K. (2003). Pictorial meaning and mobile communication. In K. Nyíri (Ed.), *Mobile communication: Essays on cognition and community* (pp. 157–184). Passagen Verlag.
- Nyíri, K. (2011). Image and metaphor in the philosophy of Wittgenstein. In R. Heinrich et al. (Eds.), *Image and imaging in philosophy, science and the arts: Proceedings of the 33rd International Ludwig Wittgenstein Symposium*, Vol. 1 (pp. 109–129). Ontos Verlag.
- Nyíri, K. (2017). Pictorial truth. In A. Benedek & Á. Veszelszki (Eds.), *Virtual reality – real visibility: Virtual, visual, veridical* (Visual Learning, Vol. 7, pp. 51–57). Peter Lang Edition.
- Nyíri, K. (2019). Postscript: The victory of the pictorial turn. In A. Benedek & K. Nyíri (Eds.), *Vision fulfilled: The victory of the pictorial turn* (pp. 251–267). Hungarian Academy of Sciences & Budapest University of Technology and Economics.
- Ong, W. J. (1982). *Orality and literacy: The technologizing of the word*. Methuen.
- Tannen, D. (1989). *Talking voices: Repetition, dialogue and imagery in conversational discourse*. Cambridge University Press.

MENTÁLIS ŐSKÉPEINKRŐL – AZ ARCHETÍPUSOS SZIMBÓLUMELMÉLET FILOZÓFIAI JELENTŐSÉGE

„A mentális képek elméletének kezdetei a görög filozófia kezdeteire nyúlnak vissza. Platón Philébosz c. dialógusában akként fogalmaz, hogy lelkünkben úgymond az „írnok” mellett egy másik mester is tevékeny – a festő, aki az írnok által leírt dolgok képeit rajzolja meg bennünk.” (Nyíri, 2021, p. 40)

„Az archetípus korántsem modern fogalom, már Szent Ágoston előtt is használták a platóni idea fogalmának szinonimájaként [...] Lennek csak filozófus, folytatnám ezt a platóni törekvést.” (Jung, 2010a, p. 149)¹

Bevezetés

Nyíri Kristóf fent idézett gondolata a képfilozófia antik bölcséleti gyökereire utal, ám ennél jóval többet sugall. Egy képfilozófiai diskurzus alapjául szolgáló képi anyag formáinak korántsem csak esztétikai üzenete van. Ősképeink olyan szimbólumtartalmakat közvetítenek, amelyek tudatunk számára legkönnyebben képi formában jeleníthetők meg. A képi gondolkodás és a mögötte zajló mentális folyamatok közti kapcsolat nemcsak a filozófia kitüntetett kérdésköre, de a kortárs lélektani diskurzusok hangsúlyos témája is. A szimbólumok rejtett jelentésrétegét a 20. század óta művészetelméleti és képelméleti értelmezések mellett művészetterápiás kísérletek, álomelemző, szimbólumasszociációs, pszichoterápiás és analízises folyamatokban próbáljuk meg feltérképezni. Nyíri Kristóf elméleti munkáiban e folyamatokra nyitottan tekinti át a képiség nélküli képek filozófiai kérdését, és ehhez a Carl Gustav Jung pszichoterápiás gyakorlatából következő elméleti ismereteket is segítségül hívja. Az alábbiakban Nyíri gondolatmenetének² interdiszciplinaritást feltételező elemeit vizsgálom, és ezekben nem a filozófiai szempontoknak alárendelt, és azokat támogató lélektani kitekintéseket értem. Sokkal inkább az emberiség kultúrtörténetének olyan kitüntetett szegmensét vázoló, amelynek tudományos artikulálása, ősisége és egyetemessége okán eleve interdiszciplináris megközelítést igényel. Az emberi elképzelés örökölt lehetőségeire (Nyíri, 2020, p. 15) és a kétmillió éves ember mentális képeire (Nyíri, 2020, p. 29) reflektálva

¹ Saját fordítás. Az eredeti: „'Archetype,' far from being a modern term, was already in use before the time of St. Augustine, and was synonymous with 'Idea' in the Platonic usage [...] Were I a philosopher, I should continue in this Platonic strain.”

² Ehhez a következő szövegekre támaszkodom: Nyíri, 2020; 2021; 2023.

Nyíri Kristóf képeleméleti vizsgálódásainak kifinomult filozófiai differenciációs szervesen kapcsolódnak a kortárs mélylélektan olyan megvilágító erejű felismeréseivel, mint az archetípusok képnélküli lényege, az archetípusok reprezentációs lehetőségei, vagy ősképeink öröklött voltának gondolata. Az alábbiakban azt vázolom, hogy e mélylélektani felismeréseket Nyíri hogyan kapcsolta a képtelen képek gondolatához (I), a vizualitáshoz (II) és az észlelt archetípusok hagyományozottságához (III). Utóbbi gondolattal szeretnék visszajutni a platóni diskurzushoz és a Nyíri-mottóhoz, bezárva a gondolatkört. Ebből láthatjuk, hogy ősi lelki képeink nemcsak kulturális szempontból örök életlehetőségek számunkra, de szaktudományos vizsgálódásoknak is dinamikus és kimeríthetetlen forrásai.

Az archetípusok kép nélküli lényege: a képtelen képek

A mélylélektan tudományos kezdeteinek freudi gyökerei kétségtelenül számos fogalmi újítást eredményeztek. Ilyen a tudatalatti, az asszociáció, az álomüzenet, az elvételek és tévesztések lelki háttere, a komplexus, a szexualitás, vagy a múlt terápiás jelentősége az egyén életében. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a Carl Gustav Jung által kidolgozott komplex pszichológia hozta el azt a fogalmi differenciációs gazdagságot, amellyel lelki folyamataink pszichoterápiás vizsgálata értékes bölcséleti lehetőségekkel gyarapodott. Ennek oka a lelki folyamatok értelmezői különbségében keresendő. A freudi módszer redukcionizmusa, asszociációs egyirányúsága, oksági magyarázata, vagy szexualitásközpontúsága, bár sokszor igen hatékonynak bizonyul, számos lelki jelenségre nem ad magyarázatot (ilyen például a neurózis nélküli művészi kreativitás, vagy az apakomplexusnak tűnő mesterkomplexus egy mester-tanítvány viszonyban). Ezzel szemben a jungi módszer a prospektív funkciót helyezi előtérbe a lelki folyamatok értelmezésében, és a múltközpontú oksági feltárás helyett arra törekszik, hogy az egyént az önazonos fejlődés felé segítse. Jung a személyes tudattalan mellett egy mélyebb lelki réteget, a kollektív tudattalant is feltételezi, melynek segítségével a komplexusok energiáinak nemcsak romboló funkciót tulajdoníthatunk, hanem kreatív kiaknázására is lehetőségünk van. Lelki energiáink hasznosítása ezért Jung jövőközpontú analízisének alapvető feladata. Itt jól érvényesül a finalitás elve, amelynek alkalmazásával a terápiás folyamat dinamikus fejlődési lehetőségeket keres. E dinamika azonos az életlendület fogalmával és a lélek kreatív mozgékonyságát jelzi. E megfigyelés elméleti szempontból nagyon finom fogalmi differenciációkon alapul. Ezek változatosságuk miatt jó kiindulási pontként szolgálnak számos bölcsészettudományi vizsgálat számára, mert az élet olyan területeit érintik, mint a kreatív alkotófolyamatok, a művészet lélektani háttere, a filozófia ontológiai és episztemológiai hagyománya, vagy kulturális örökségünk lelki

(ős)képei. A jungi életmű fogalmi differenciációi nem spekulációban vagy metafizikai feltételezésekben gyökereznek, hanem épp ellenkezőleg, empirikus megfigyelések eredményei, amelyek a terápiás praxis dokumentált eseményeinek jellegzetességeiből levont következtetésekként lettek megfogalmazva. Jung szövegeinek tudományközi érvényességét igazolja, hogy bár nagy jelentőséget tulajdonított bizonyos filozófiai fogalmaknak, szigorú szakmai magyarázati igénnyel vizsgálta meg azokat, sőt a kutatásai kezdetén rendelkezésére álló filozófiai fogalomtár pszichológiai elégtelenségéből indult ki.

„Egyetemi tanulmányaim első évében fölfedeztem, hogy bár a természettudomány rendkívül sok ismeret szerzésére alkalmas, mégis csak nagyon gyér megismerést ad és az is legfőképpen szakosított jellegű. Filozófiai olvasmányaimból tudtam: minden a pszichén alapszik. Lélek híján nincs sem ismeret, sem megismerés. Ám itt pszichéről sehol egy szót sem ejtettek. Igaz, hallgatólagosan mindenütt feltételezték, de még akik említették is, mint C. G. Carus, azok sem valódi ismeretek, hanem csak filozófiai spekulációk alapján beszéltek róla...” (Jung, 1987, p. 136).

A kultúránk alapját alkotó fantáziák, álmok, mítoszok, mesék és művészeti alkotások nyújtotta szimbólumokat Jung egyfajta tudat és tudattalan közti „átjárónak” tekintette. Ezért a modern empirikus pszichológiát magyarázó módja szerint szellemtudományinak tartotta. Bár a legcsekélyebb mértékben sem tekintette magát filozófusnak, elemző módszerét mégis ezen a tudományterületen helyezte el. „Jóllehet gyakran neveznek filozófusnak, valójában empirista vagyok...” (Jung, 2005, p. 20). A jungi életmű fogalmi variabilitásának ezt a bölcséleti karakterét Nyíri Kristóf felismerte és beépítette a kortárs filozófiai diskurzusba. Képelméleti vizsgálódása erősen kapcsolódik a kortárs mélylélektan olyan megvilágító erejű felismeréseihez, mint például az archetipusok képnélküli lényege.

„...az „archetípus”-t Jung egyértelműen azonos értelműnek tekinti az „őskép”-pel, én pedig azt a kérdést tettem fel, hogy vajon mi a viszony a jungi archetipusok és a ténylegesen vizuális képek között? Van-e az ősképnek, az archetípusnak, valóban képi, azaz vizuális dimenziója? A következtetés, amelyre elemzésem végére jutottam: Jung válasza ... nemleges...” (Nyíri, 2021, p. 77).

Nyíri kérdése kulcsfontosságú az analitikus archetípuselmélet filozófia felőli megértésében, sőt a 21. század bölcséletének legjelentősebb kérdése, mert az életlendület és kreativitás lelki forrására vonatkozik. A jungi terminológia szerint minden pszichodinamikus megnyilvánulásunk forrása az archetipusokban rejlik, mert ezek a tartalom nélküli és érzékelhetetlen (ős)képek a lélek rendezőelvként szolgáló alappozíciói (Jung, 1998, pp. 104-105). Nyíri

arra a következtetésre jut, hogy Jung számára ezek az archetípusok nem értelmezhetők vizuális szempontból, mert fiziológiailag igazolhatatlanok (Nyíri, 2021, p. 78). Ezért Jungot csupán saját művészi alkotótevékenysége okán tekintik a kortárs képi fordulat jelentős szereplőjének. Valójában nem egészen ez a helyzet. A 20. századi pszichoterápia kezdeteit erősen uralta a neurológiai diskurzus – Freud neurológus volt –, ami miatt a természettudományos emberszemlélet, valamint a patológiai diskurzus uralkodóvá vált ebben a diszciplínában. A mélylélektan előretörésével ez a szemléletmód finomodott. Az újabb és újabb, neurológiailag és a személyes tudattalan szintjén nehezen magyarázható lelki jelenségek felismerésével a diskurzus egyre sokrétűbbé vált.

Az álom- és fantáziaelemzések komplex folyamatának részletezésére itt nincs mód, de szeretném hangsúlyozni, hogy éppen ez az, ami vizuálisan közvetíthető tartalmakat biztosít számunkra. A páciens azzal, hogy lerajzolta, – vagy elmondta, leírta, illetve egyéb más módokon kommunikálta – álmait, sokszor évezredes, ősi képi tartalmakat generált. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy Jung elsősorban pszichiáternek tekintette magát, tudományos módszere empirikus megfigyeléseken alapult. Ide tartoznak álomsorozat-elemzései, a rajzoltatás módszere, de a komplexusok hatóerejét felfedező szó-asszociációs kísérletsorozata is, amellyel már az 1910-es évekre megalapozta szakmai hírnevét. E módszer méréseken, számokon, időtényezőkön és ismételtetőségen alapult, azaz minden természettudományos kísérleti kritériumnak megfelelt. A vizsgálati eredményekből levont patológiai következtetések figyelembevételével Jung jelentős eredményeket ért el a kezelések során. Ezek a megfigyelések vezették arra a felismerésre, hogy lelki életünk jelenségeinek leírásához igen sok, finom jelentésű bölcsészettudományos fogalomra van szükség. Nyíri érdeklődése az archetípus jelentéstartalmára vonatkozó kérdésével épp erre a differenciációs igényre és az ősképek komplex jelentéstartalmára irányul. Kérdésének filozófiai jelentőségét nemcsak a képelméleti tematika adja, hanem a mentális képek eredetének kérdésével az észleléselemélet és ismeretelmélet legáltalánosabb problémájának platóni diskurzusát és fenomenológiai vizsgálati lehetőségét is mélyíti. A pszichológiai archetípusvizsgálat és szimbólumelemzés alapja az archetípusok két fajtájának megkülönböztetése. Jung számára az archetípus filozófiai eredetű fogalom, amelynek szellemi origóját a platóni filozófiában kell keresni.

„Az „archetípus” a platóni εἶδος magyarázó átírása. A mi céljaink szempontjából azért találó és hasznos ez a megjelölés, mert azt közvetíti, hogy a kollektív tudattalan tartalmai esetében réges-régi – vagy még pontosabban – ősi tüposzokról, vagyis időtlen idők óta fennálló általános képekről van szó.” (Jung, 2011, p. 12).

Ugyanakkor Szent Ágoston ősképfogalma is nagy szerepet játszott az archetípuselméletben.

„A szimbólumok döntő hatást gyakorolnak a lelki élet egészére; domináns funkcionális jellemzővel és különösen magas energiatöltéssel bírnak. Ez magyarázza, hogy Jung kezdetben „ősképekről”, a kollektív tudattalan domináns elemeiről beszélt. Csupán később nevezte őket ARCHETÍPUSOKNAK [...] Mindenekelőtt Szent Ágoston *ideae principales* definíciója vonzotta ehhez a kifejezéshez.” (Jacobi, 2009, p. 57) (Kiemelés az eredetiben).

Jung fenomenológiai szemléletmódját jól tükrözi fogalomértelmezése, és Nyíri kérdésfeltevése is ezzel kapcsolatos, hiszen egy archetípus vizuális dimenziójának lehetősége fenomenológiai lehetőség, ami a kollektív tudattalan tartalmainak a tudatban való jelenlétét vizsgálja.³ Jung élesen különválasztotta a semmilyen körülmények között nem tudatosítható, *per se*, önmagában álló archetípust, amely pszichoid⁴ tényező, a szimbólumokat hordozó, a tudat számára hozzáférhető aktualizált archetípustól. Míg előbbiek időtlen idők óta fennálló ősi képek rendezőelvei, addig utóbbiak ezek szimbólumok általi megnyilvánulásai. A tudat feladata Jung szerint a tudattalan felszínre törő tartalmainak integrálása, és ezt szimbólumok segítségével tudja megtenni. A tudat integrációs tevékenysége nem korlátozódik a külvilág észlelésére, hanem belső, nem tudatos, sőt, a tudat számára közvetlenül hozzáférhetetlen tartalmak megvilágítását is szolgálja. Jung tudattalannal kapcsolatos elmélete meghaladja a személyes szintű vizsgálódásokat. Míg a személyes tudattalan érzelmi tartalmakat rejt, addig a kollektív tudattalan tartalmak az ősképek, azaz archetípusok, melyek tartalmainak megértésében a szimbólumok segítenek. A tudattalan Jung által kidolgozott fogalma kizárólag pszichológiai fogalom, így minden spekulatív és metafizikai jelentéstartalomtól mentes, és csak fenomeniként, a tudat segítségével vizsgálhatjuk. Fenomenológiai jelentőségét éppen az adja, hogy kizárólag tudatosodott tartalmak által képes megjelenni számunkra.

Az archetípusok reprezentációs lehetőségei

Az archetípusok reprezentációs lehetőségeit Jung a szimbólumokban látta megvalósulni. Az álmok, fantáziák, művészeti alkotások, vagy vallásos és mitológiai örökségünk mind arról tanúskodnak, hogy alakulásuk nem független

³ Jung nemcsak a kétféle archetípus tekintetében használta a fenomenológiai értelmezést, hanem eleve kétféle fenomenológiai értelmezést különböztetett meg, amelyekre ő a klinikai és lelki fenomenológia megnevezést használta. Ez azonban egy másik kutatás tárgya, amely a filozófiai fenomenológiából indul, és a tudattalan fogalomtörténetére alapoz.

⁴ A pszichoid fogalmon Jung olyan jellegzetességet ért, amely a psziché egészére hatással van. Ez a fogalomhasználat nem azonos a korábbi értelmezéssel, amely egy patológiás állapotot jelöl. Jung esetében pusztán arról van szó, hogy valami hatással van a lélek működésére, és az archetípusok ilyen tényezők.

bizonyos lelki dinamikáktól. Ezeket olyan pszichés tényezők határozzák meg, mint egónk, personánk, komplexusaink, traumáink, de mindenekelőtt lelki alkatunk. Jung, empirikus kutatóként klinikai megfigyelései és saját magával kapcsolatos lelki tapasztalatai alapján nemcsak e tartalmak dinamikus, vitalizáló erejét ismerte meg, hanem a modern pszichológia számára megalkotta lélektani típusrendszerét is (Jung, 2010b). Annak ellenére, hogy magáról a tudattalanról semmilyen információval nem rendelkezünk, mégis tudunk következtetni arra, hogy megjelenésében egész szellemi életünket és személyiség-fejlődésünket meghatározó szabályszerűséggel rendelkezik.

Éppen ezért a Nyíri Kristóf által feltett kérdésre, mely szerint van-e az ösképek vizuális dimenziója, a jungi válasz nem nem, hanem igen. A „képtelen Jung” tehát nem képnélküli Jung, hanem inkább „nem csupán kép-es Jung.” A képiség mögött tartalom nélküli formák, a képiséget rendező elvek állnak. Ennek empirikus vizsgálata az analitikus pszichoterápiák tárgya, emellett azonban filozófiai jelentősége is van. Az archetípusok képi dimenziója a leghatékonyabb eszköz a tudattalan üzeneteinek megértéséhez. Ezt Nyíri a filozófia felől ismerte fel. „Az öskép pusztán „virtuális” kép, tartalmatlan, tudattalan, csupán „készültség”. Elérkeztünk Jung tényleges archetípus-fogalmához.” (Nyíri, 2020, p. 18). A kortárs filozófiai diskurzusban ez egyáltalán nem magától értetődő felismerés, mert a jungi archetípuselmélet legmélyebb és legnehezebben érthető részét érinti. Nyíri a kortárs mélylélektan egyik legfontosabb kérdéséhez jutott: Hogyan értelmezhető a lélek értelmezhetőn túli tartalma? Ismeretelméleti szempontból problémát jelent, hogy egy archetípus képi jellege tartalma is egyben, ugyanakkor lelki energiája nem merül ki ebben a képiségben, amit éppen ezért csak szimbolikusan tudunk értelmezni. Kénytelenek vagyunk tehát olyan titokzatos jelleget biztosítani neki, amelyben mindig marad egy rejtett jelentéstartalom. Jelesül a sárkány egy álomban jelezhet lelki problémával való megküzdést, vagy egy személlyel szembeni küzdelmet, de a sárkány(ság) képe valami nemképi jelentést sugall, egy lelki beállítódást egy élethelyzettel szemben. Nyíri nemcsak felismerte ezt az értelmezői nehézséget, de referált is rá a képelmélet felől, mégpedig a picture és image fogalmaival. Ez jól mutatja, hogy a „kép”-ként fordított két fogalom finom jelentésbeli különbsége a lelki megkülönböztetés felé vezet minket. Nyíri maga javasolja ezt a megoldást.

„A magyar nyelv mind az „image”-et, mind a „picture”-t „kép”-nek fordítja (amiként a német „Bild”-nek), viszont viaskodik az „image” (és a „picture”!) mint lelki kép jelentésével, amelyet a szaknyelv olykor (ma már szerencsére ritkábban) a „képzet” szóval ad vissza. Talán az a legegyszerűbb, ha „lelki kép”-et vagy „mentális kép”-et fordítunk ott, ahol a kontextus ezt sugallja –

vagy amikor az angol szöveg ténylegesen „mental image”-et vagy „mental picture”-t mond...” (Nyíri, 2021, p. 37).

Egy lelki kép elemei olyan mentális konstellációba szerveződnek, amelynek tartalma, üzenete, avagy jelentése nem azonos magával az észlelhető képpel, hanem a mögötte álló lelki dinamikára utal. Éppen ezért Jung számára az archetípusok összessége az emberiség látens (szituációs) lehetőségeinek összessége. A sárkány-példánál maradva: a sárkányság, platóni értelemben a sárkány ideája, jungi terminológiában pedig a *per se* archetípus. Emellett a harcban állás vagy megküzdés lelki szituációjára utal. Hogy kivel, mikor, miért és hogyan történik ez a küzdelem, ez az egyén életétől és lelki alkatától függ. A sárkányság álombeli – vagy más képi – aktualizálódása olyan egyéni karaktereket hordoz, amelyek csak az illető felől fejthetők meg: az életben kivel áll harcban, milyen elakadása, problémája, traumája van, milyen komplexusok hatnak rá... stb. Az álombeli kép konkrét, aktualizált üzenet lehet az álmodó számára, és épp annyira nem engedi észlelni a *per se* ősképet, mint amennyire abban gyökerezik.⁵

Ősképeink öröklött lehetőségei

Nyíri nemcsak a *per se* archetípus tartalomnélküliségét ismerte fel Jungnál, hanem annak öröklési lehetőségét is.

„...az archetípus a tudatos-tartalmi megragadás-fölfogás meghatározott mintájú őseredeti lehetőségét jelenti, önmagában azonban tartalmatlan. Jung egyik megkapó metaforája az úgymond mindannyiunkban lakozó „kétmillió éves ember”. Ez a metafora akár azt a hipotézist is kifejezhetné, hogy az emberreválás-emberlét több millió éve során olyan motorikus-vizuális tapasztalatok rögzültek bennünk, amelyek megfelelő helyzetben egyedi belső-mentális képekként aktivizálódnak.” (Nyíri, 2020, p. 77).

A *per se* archetípus öröklött volta miatt a kétmillió éves ember hangját meghallani az egyetlen lehetőség arra, hogy visszataláljunk kulturális életünk dinamikájához. Jung ebben látta a szimbólumok pszichodinamikai jelentőségét. „A szimbólumok, a jelképek az ember pszichikus történéseinek és lelki élményének ’energiaátalakítói’.” (Jung, 1998, p. 103). Ezek az archetípusos tartalmak alakítják az emberiség kulturális életét. Primordiális képeink segítenek lelki folyamataink megértésében is. Ez a gondolat a görög episztemológia alapja; a *Gnóthi szeauthon: Ismerd meg önmagad!* delphoi jóslata a kortárs

⁵ A gondolat látszólagos önellentmondása az enantiodrómia hérakleitoszi fogalmával feloldható. Ez Jung számára ismert és fontos fogalom, az egymásba alakuló ellentétek jelentéstartalmát használta, mert ebből a mozgásból származtatta a pszichés energiát. A fogalom szimbólummagyarázó szerepe abban áll, hogy a képekben rejlő üzenet az egyén számára akkor ér célzt, ha „megmozgatja” az illetőt – akár a progresszió, akár a regresszió irányába.

pszichológia alapgondolata is egyben. Ebből a gondolatból fejlődött a pszichológia, az összehasonlító vallástudomány és a különböző mentálhigiénés módszerek egész sora. A jóslat aktuálpszichológiai jelentőségét az adja, hogy két-féle értelmezése van: egyrészt pusztán emberi dimenzióban, gyakorlati szempontból hasznosítható. Másrészt a jóslat olyan isteni dimenziót is feltételez, amely nagyon hasonlít a jungi archetípusöröklési elméletéhez. Eszerint az önmegismerés nem véges és egyéni emberi karakterünkre vonatkozik, hanem más, ezen túlmutató minőségek felismerésére buzdít és az isteni felé terel minket. A „megismerés” jóslatban használt fogalma, a „gnóthi” ugyanis az „anagnóriszató” (= felismerése valaminek, ami bennem van) fogalomból ered. A megismerés tehát valójában felismerés (Betz, 1970, p. 467). A felismerés ak-tusa olyan létezőt feltételez, amely nem saját akaratunkból került oda, ahol van, de legalábbis van tőlünk független karaktere. Ez a gondolat a platóni emlékezéselméletben problematizálódik, amiben az ideák ősiségének evidenciája a lélekben lévő isteni értelem felismeréséhez vezet. Az isten(i)ség, isteni és Isten fogalmai a mélylélektani terminológiában a Selbst (mélymag) fogalomnak felelnek meg.⁶ Az archetípusok lelki dinamikája ezt a Selbstet igyekszik megismerhetővé tenni számunkra. Ez mélymagunk megtalálása, az individuációs folyamat életfeladata.

Képelméleti kérdéskörből erre az ősi titokra kérdezett rá Nyíri: „Ha Jung most úgy fogalmaz, hogy isten „kép”, nyilván arra gondol, sajátos világnézetével teljes összhangban, hogy isten őskép.” (Nyíri, 2020, p. 29). Ennek az isteni ősképnek megsejtésére biztat a delphoi jóslat önmegismerésre buzdító gondolata, és Nyíri filozófiai vizsgálódásaival felvette e jóslat modern fonálát.

Konklúzió

A kortárs képelmélet görög filozófiai gyökerei olyan ősi lelki dinamikák értelmezői folyamatait tárják fel, amelyek messze túlmutatnak mind a képiség vizuális karakterén, mind a fogalmiság racionális megismerési lehetőségein. A mentális képek fogalmából kiindulva és „a kétmillió éves ember” jungi kifejezését is felhasználva Nyíri Kristóf a vizualitás nyújtotta évezredes bölcsesség mellett érvel, és nagy szerepet tulajdonít a mentális képek mögötti lelki folyamatoknak. Filozófiai vizsgálódásaival a mélylélektani képértelmezés azon diskurzusát erősíti, amely a tudat-tudattalan dinamikus kapcsolatából eredezteti a kultúránk alapját képező szimbólumokat. Mindennek aktuális filozófiai és

⁶ A fogalom jungi jelentése nem azonos az „én”-nel, sem azzal a „szelf”-fogalommal, amely a szelfpszichológia alapja. A Selbst legbensőbb önvalónk, a személyiségfejlődés bölcsességhez vezető célja, amelyet arisztotelészi terminológiával boldogságként határozhatunk meg. Jung számára a legnagyobb jó, ami az emberrel történhet, az, ha megtalálja az utat saját Selbst-jéhez.

lélektani jelentősége van, hiszen az archetípusok szimbolikus tartalmainak elméleti problematikája a modern filozófia kiemelt témája (Nyíri, 2020, p. 63). Évezredek során öröklött ősképeink ugyanakkor a személyiségfejlődés lelki dinamikáját is biztosítják, és kulturális igazodási pontokat jelentenek mindenkori mentális kalandozásaink szövevényes ösvényein. Nyíri Kristóf erre az ösvényre vezeti az olvasót.

Irodalom

- Betz, H. D. (1970). The Delphic maxim: Gnóthi seauton in Hermetic interpretation. *Harvard Theological Review*, 4, 465–484.
- Jacobi, J. (2009). *C. G. Jung pszichológiája*. Animula.
- Jung, C. G. (1987). *Emlékek, álmok, gondolatok*. Európa Kiadó.
- Jung, C. G. (1998). *Alapfogalmainak lexikona – Második kötet*. Kossuth Kiadó.
- Jung, C. G. (2005). *A nyugati és keleti vallások lélektanáról*. Scolar Kiadó.
- Jung, C. G. (2010a). *Four archetypes*. Princeton University Press.
- Jung, C. G. (2010b). *Lélektani típusok*. Scolar Kiadó.
- Jung, C. G. (2011). *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*. Scolar Kiadó.
- Jung, C. G. (2016). *Két írás az analitikus pszichológiáról*. Scolar Kiadó.
- Kirk, G. S., Raven, J. E. & Schofield, M. (1998). *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz Könyvkiadó.
- Nyíri, K. (2020). *A képtelen Jung*. http://www.hunfi.hu/nyiri/Keptelen_Jung.pdf
- Nyíri, K. (2021). Elfelejtett képelméletek. *Kellék*, 63, 31–81.
- Nyíri, K. (2023). *Primordial images*. http://www.hunfi.hu/nyiri/IM/Nyiri_paper.pdf
- Platón (1984). *Összes művei*. Európa Kiadó.

Konczosné Szombathelyi Márta

A TÁRSADALMAK NÖVEKVŐ MEDIATIZÁCIÓJÁNAK A HATÁSA A SZERVEZETEK KOMMUNIKÁCIÓJÁRA

„Mitől virágzanak az álhírek? A rövid válasz, nyilván: a közösségi média hatásaitól.” (Nyíri Kristóf: A tények utáni világ mítosza)

Bevezetés

A 21. század eleje óta a média, a technológia és a közvélemény formálásának dinamikus fejlődése Európa-szerte átalakította a társadalmakat. „Kijelenthető, hogy az utóbbi évtizedekben sok szempontból a tények válságának világában élünk...A szakadékból a mai technológiai gőg szirénjei éneklük, hogy csupán technológiákra van szükség, vagy legalábbis minden vizsgálódás annak szolgálólánya kell, legyen, hiszen hasznot más nem hozott” (Pléh & Nyíri, 2022).

A közösségi média és a digitális technológiák elterjedése lehetővé teszi mindenki számára, hogy a nap bármely szakában tartalmat hozzon létre, üzeneteket osszon meg, kommentáljon és kapcsolatba léphessen. A növekvő mediatizáció következménye az is, hogy a vállalkozások, a kormányok, a nonprofit szervezetek és más entitások stratégiájukat és annak kommunikálását a média logikájához igazítják (Zerfass et al., 2023).

A szervezeti/vállalati kommunikációmenedzsment mint diszciplína kialakulása az 1980-as évekhez köthető, és mára a menedzsmenttudományok egyik legdinamikusabban fejlődő területévé vált. A „corporate communication” fogalomköréből nőtt ki. Elméleteit a gazdaság és társadalom elvárásai formálták. Az új tudományterület erősödését jelzi nemzetközi szervezetek létrejötte és a tudományterület saját folyóiratainak megjelenése. Összekapcsolása a stratégiai menedzsmenttel a kommunikáció kereteinek újraértelmezését is igényelte. A „strategic communication” pontos definiálását neves nemzetközi szerzőcsoport vállalta fel (Hallahan et al, 2007). A szerzők egy szervezetnek a missziója megvalósítását szolgáló, céltudatos kommunikációját tekintik stratégiai kommunikációnak. Nehezen váltak szét egymástól a Corporate Communication Management és a Public Relations fogalom-területek. Nemzetközileg leginkább az az értelmezés az elfogadott, hogy a vállalati kommunikáció magában foglal minden kommunikációs folyamatot, amely a vállalat belső és külső környezete között játszódik. Következésképpen a PR a vállalati kommunikáció egy területe. A vállalati kommunikáció menedzsmentjének a körébe tartozik a kommunikációs stratégiák elkészítése, azok gyakorlati

megvalósítása, a kommunikációs stratégia végrehajtása folyamatának, részterületeinek, lépéseinek kidolgozása, és a folyamatok nyomon követése (Borgulya & Konczosné, 2019).

Az új évezred első évtizedeiben a vállalati kommunikáció korábban fel nem ismert funkciói, lehetőségei kerülnek előtérbe, köztük az „új média” hatása.

Az „igazság utáni társadalom”, a közösségi média-hatás és a bizalom kérdése

Az elmúlt években sok országban csökkent a médiába és más intézményekbe vetett bizalom. Ha hihetünk a médiának, alapvető változások mennek végbe a társadalom episztemikus (tudáson, ismerten alapuló) alapjaiban. Rengeteg leírás található az „igazság utáni társadalomról” (post-truth society), ami az Oxford-szótárak szerint 2016-ban az év szava lett. A szótár a post-truth-t (igazság utánit vagy posztigazságot) úgy határozza meg, mint „olyan körülményeket, amelyekben az objektív tények kevesebb befolyással bírnak a közvélemény alakítására, mint az érzelmek és a személyes meggyőződés.” Az olyan címkék hívei, mint a „poszt-igazság” vagy a „tények utáni” társadalom, rámutattak arra, hogy például az éghajlatváltozás kérdését nemzetközi és nemzeti szinten is lekecsinyelték kulcsfontosságú politikai szereplők. Annak ellenére, hogy elsőprő tudományos támogatás bizonyította a globális éghajlaton bekövetkező emberi eredetű változásokat, egyesek úgy döntenek, hogy nem bíznak a tudományban. Az emberek tényekhez való viszonyának ilyen változásai nyilvánvaló következményekkel járnak a PR-re is, amely gyakorlat a szervezetek, az érdekelt felek és a nagyközönség közötti kapcsolatok, közösség és bizalom kiépítésére irányul (Ihlen et al., 2019).

A kommunikációs szakemberek körében ez a tendencia aggályokat vet fel a stratégiai kommunikációs gyakorlatok és a szakma egészének legitimitását illetően. Hiszen a kommunikátorokban való belső és külső bizalomra van szükség ahhoz, hogy fenntartható kapcsolatokat építsenek ki az érintettekkel és elérjék a kommunikációs célokat.

Növekvő mediatizáció és hatása a szervezetek kommunikációjára

Míg a közösségi média platformok térnyerése az elmúlt évtizedekben egyre dinamikusabb tereket nyitott meg az érintettek értelmes és interaktív bevonására, ugyanakkor új kihívásokat is szült a hatékony kommunikációmenedzsment terén. Az egyik legnagyobb kihívás az, hogy a közösségi média és más online platformok térnyerése megkönnyítette a hamis vagy pontatlan információk gyors és széles körű elterjedését. A közösségi oldalakon található tar-

talmak megosztása valós időben történik, és alig van lehetőség szerkesztői szűrésre vagy tények ellenőrzésére. Ennek eredményeként a félretájékoztatás ma már általános jelenség a digitális online környezetben. A félretájékoztatás és az „információs zavar” kapcsolódó káros formáinak elterjedése komoly kihívások elé állítja a hatékony kommunikációmenedzsmentet, és jelentős negatív hatást gyakorolhat a szervezet iránti bizalomra, a hírnevére és kapcsolataira. Az információs zavarok rontják a közvélemény intézményekbe és általában véve a társadalomba vetett bizalmát. Ilyenek a félinformációk (misinformation), a hamis információk (disinformation), az álhírek (fake news), a kontextusból kiragadott torzítások (maininformation).

Ezek a hamis vagy félrevezető információk, valódi hírnek álcázva, kulcsfontosságú kérdésekké váltak, amelyeket a professzionális kommunikátoroknak figyelemmel kísérniük és kezelniük kell.

A továbbiakban az Európai Kommunikációs Monitor (ECM) éves összszegzései alapján áttekintjük a növekvő mediatizáció hatását a szervezetek kommunikációjára. A kutatást az Európai Public Relations Oktatók és Kutatók Szövetsége (European Public Relations Education and Research Association, EUPRERA) szervezésében kutatói hálózat végzi, amelynek a vezetője Ansgar Zerfass professzor a Lipcsei Egyetemről. A kutatás eredményeit a www.communicationmonitor.eu oldalon teszik elérhetővé. A Monitor első jelentése 2007-ben készült. A kutatócsoport azóta évente teszi közzé eredményeit, amelyet a 15 év során 50 ország közel 40 ezer kommunikációs szakember válasza alapján állított össze. A kutatásban fókuszálnak a kommunikációmenedzsment legfontosabb (stratégiai) kérdéseire (megbirkózni a digitális evolúcióval, a közösségi hálóval, a feltörekvő interaktív csatornákkal és ezeket beépíteni a vállalati kommunikációba (közösségi média, hálózatok és online videók). Vizsgálják az interaktív kommunikáció biztosításának a lehetőségét (online közösségek), a kommunikációs csatornák/eszközök (várható) fejlődését. Szintén kiemelt és állandóan jelen levő téma a fentiekre való készenléthez szükséges kompetenciák körének a meghatározása és az ezek biztosításához szükséges folyamatos képzések kérdése. Feltárják a bizalom szerepét a kommunikáció sikerében, továbbá a kommunikációs szakterület értékelésének kérdéseit.

A digitális kommunikációs technológiák jó oldalát nézve, számos új lehetőséget kínálnak a szervezetek számára az érdekelt felek bevonására. Ez vonatkozik a szigorúan emberközpontú formákra (például a közösségi média influenszer kommunikációra) és a teljesen autonóm kommunikációra (például chatbotokban és generatív AI-ban) egyaránt.

Az ECM első jelentése (2007) szerint a kommunikációs technológiák minden eddiginél rohamosabb fejlődése 2007-ben következett be, amikor a Twitter elindult, és 2023-ban, amikor a ChatGPT színre lépett. Azonban az új

digitális kommunikációs technológiák képességei, különösen azok, amelyeket a feltörekvő AI-technológiák generálnak (pl. AI-alapú tartalomgenerálás), komoly etikai kihívások elé állítják a kommunikációs szakembereket. Szinte minden második szakember tapasztal növekvő mennyiségű etikai kihívást a mindennapi munkája során (Zerfass et al., 2020); az erkölcsi kockázatokkal való ilyen napi találkozások száma egyértelműen emelkedik.

Az érintett szervezetek kommunikációs szakemberei szerint a közösségi média az álhírek fő forrása. A legtöbb esetben az álhírek támadják a szervezetet, annak márkáit és az egyes személyeket (pl. felső vezetést). A legtöbb szervezet kommunikációs munkatársai kompetenciáira és tapasztalataira támaszkodik az álhírek azonosítása során; csak egy kisebbség alkalmaz strukturáltabb megközelítést. Az ECM 2018 adatainak elemzése feltárta, hogy az összes európai szervezet mindössze 12%-a dolgozott ki fejlett megközelítést az információs zavarok kezelésére. Riasztó, hogy csaknem minden ötödik (19,6%) szervezet nem tartotta szükségesnek felkészülni az álhírek kezelésére. Ez javulhat a mesterséges intelligencia-alapú észlelési eszközök elérhetőségével, de még mindig nem világos, hogy az ilyen megoldások milyen erősek a napi gyakorlatban (Zerfass et al., 2024).

Az ECM adatai azt is mutatják, hogy az álhírek jelenségét a politikai és non-profit téren dolgozó kommunikátorok különösen fontos problémaként érzékelik: az állami és politikai szervezetek kommunikációs osztályainak egyharmada foglalkozik az álhírekkel, napi munkájuk részeként. Az álhírek és az információzavarral kapcsolatos kihívások továbbra is kihívást jelentenek a szakma számára, különösen online válságkommunikáció kontextusában.

A félretájékoztatás alapvető kihívások elé állítja az egyre inkább digitalizálódó információs társadalmainkat. Az információs zavarok különböző formáinak kezelése ma már sokak számára prioritást élvez, beleértve azokat a stratégiai kommunikátorokat is, akik a bizalom kiépítésére és fenntartására töreksenek. Amint az új platformok és a mesterséges intelligencia által vezérelt eszközök tovább súlyosbítják ezeket a kihívásokat, a gyakorlati szakembereket és a kutatókat egyaránt foglalkoztatni fogják az érdekelt felek célirányos és hiteles bevonásának módszertani lehetőségei.

Az ECM több éven keresztül betekintést adott a kommunikációba vett bizalom szintjét befolyásoló fontos társadalmi trendekbe, abba, hogy ezek a trendek miként gátolhatják a kommunikátorok kapcsolatépítési képességét, és hogy a szakemberek hogyan kezelhetik a felmerülő kihívásokat, és hogyan reagálhatnak azokra. Hiszen az „igazság utáni társadalomban” a kulcsfontosságú érdekelt felek (például a márka, az üzleti szektor vagy a szervezeti vezetők) bizalmának növelése a szervezet napi munkájának központi, átfogó cél-

jává vált. A hatékony bizalomépítés kihívásai közül az átláthatóságot (a teljeskörű információátadást és a kontextusok feltárását) tartják a legnehezebben megvalósíthatónak, ami egyértelműen felülmúlja a bizalomépítés egyéb kulcsfontosságú kihívásait, például az erkölcsi elvárások betartását, valamint a tényeken alapuló és megoldásorientált kommunikációt (Zerfass et al., 2019).

Az új technológiák közvetítésével átadott és befogadott narratívák kontextusában a megsokszorozódó kommunikációs kapcsolataival összefonódó egyén számára a közösség már nem egy adott helyen létrejövő közvetlen interperszonális kapcsolatok halmazaként jelenik meg, hanem olyan bizalmi kapcsolatokként, amelyek különböző kommunikációs technológiák felhasználásával születnek, és állandó interakcióban állnak egymással (Szécsi, 2024).

Az alábbiakban áttekintjük, hogy az ECM az online kommunikáció és a növekvő mediatizáció mely vonatkozásait kutatta.

2008-ban és 2009-ben az interaktív csatornák és online videók, az interaktív kommunikáció, a *közösségi média* kérdéseit vizsgálták. 2010-2012-ben is legnagyobb kihívásként az online kommunikáció és a közösségi média fontossága, megvalósítása, a közösségi média perspektívái és korlátainak vizsgálata került a fókuszba. 2013-ban a *digitális kapuőrök* és közösségi média kommunikáció volt a fókuszban: interakció konkrét kapuőrökkel és közönséggel a digitális szférában. 2014-ben a fő hangsúlyt a digitális korszak szakmai kommunikációjára helyezték: hogyan tudják kezelni az információáramlást a kommunikációs szakemberek; hogyan formálják a fiatalabb „mindig online” kommunikációs szakemberek az alapvető elvárásokat. A technológiai újdonságként megjelenő *mobil applikációk* kapcsán vizsgálják, hogyan kezelhetik a kommunikációs szakemberek a mobilkommunikációt: alkalmazások/applikációk (Zerfass et al., 2007–2014). 2015-ben vizsgálták és vitatták a tömegmédiának a véleményformálásban és a stratégiai kommunikációban betöltött jövőbeli szerepét, és az olyan új fogalmakat, mint a tartalommarketing és márkáújságírás (Zerfass et al., 2015).

2016-ban vált vizsgálat tárgyává a *big data* és az *algoritmusok* használata a stratégiai kommunikáció terén, amelyek új utakat jelenthetnek a kommunikációs felsővezetők és szakemberek számára. A nagy adatmennyiség drámaian megváltoztathatja a kommunikációs szakemberek munkáját. A digitális információk és a big data megnyitotta az ajtókat a meggyőzés hatékonyságának valós idejű, olcsó és nagyszabású tesztelése, valamint felhasználó- és helyzetspecifikus tartalmak előállítására előtt. Ennek ellenére az ECM empirikus eredményei jelentős eltérést mutatnak az algoritmusok észlelt fontossága és alkalmazásuk között: a válaszadók mindössze 59,3 százaléka fordított nagy figyelmet a big data-ról folytatott vitákra (Zerfass et al., 2016).

Az ECM 2017 adatai azt mutatják hogy a *szoftver robot applikációk* növekvő kereskedelmi és politikai alkalmazása ellenére ezt a jelenséget sok európai kommunikációs szakember figyelmen kívül hagyja. Csak egyharmada követi ezen applikációkról szóló vitát, és 15,9 százaléknak fogalma sincs a témáról (Zerfass et al., 2017).

2018-ban azt vizsgálták, hogyan tudják kezelni az álhíreket, és ezek kezelésére a közösségi médiát. A következőket állapították meg. Az európai szervezetek 22,5 százalékának a hírnevét érintették az álhírek az elmúlt hónapokban. A félrevezető tartalom fő forrásai a közösségi média (81,3%), de a tömegmédia (59,6%) is óriási szerepet játszik. E kihívások ellenére az érintett szervezetek mindössze 12 százaléka alakított ki fejlett rutinokat a (potenciális) álhírek azonosítására. Noha a legfontosabb hírforrás a tömegmédia és a közösségi média, a kommunikációs egységek és ügynökségek csupán 28,4 százaléka készít ezeken alapuló napi jelentéseket. (Zerfass et al., 2018).

2019-ben a bizalom, az átláthatóság és a *mesterséges intelligencia* került a vizsgálat fókuszába. A válaszadó kommunikációs szakemberek nagy többsége úgy érzi, hogy a munkatársaik, a közvetlen főnökeik, a belső és külső érdekeltjeik, érintettjeik (stakeholdereik) bíznak bennük. Ugyanakkor a top menedzsment részéről csak 67 százalékuk, a véleményformálók (influencerek) és a folyamatos bejegyzéseket tartalmazó weboldalt működtetők (bloggerek) részéről 47 százalékuk, az újságírók részéről 39 százalékuk, míg a közemberek részéről 27 százalékuk érez bizalmat (Zerfass et al., 2019).

A 2020-as felmérés – a stratégiai kérdések és a kommunikációs csatornák szerepének a vizsgálata mellett – feltárta az etikai kihívásokat és erőforrásokat, a digitális adatok, készülékek és eszközök biztonsága (*kiber-biztonság*) és kommunikáció kérdését. A kommunikációs szakemberek félnek a webhelyek és a közösségi média fiókok feltörésétől – gyakran részt vesznek a kiberbiztonsági kérdések kezelésében (Zerfass et al., 2020).

A 2020-as és a 2021-es évben mindannyiunk életét beárnyékolta a globális pandémia. Nőtt a belső kommunikáció és a társadalmi kapcsolatok jelentősége. A krízis utáni újjáépítés és helyreállítás kulcs tényezőjévé vált a stratégiai kommunikáció és a kommunikáció digitális átalakítása. Így a 2021-es és 2022-es ECM felmérés fókuszában is a kommunikációs technológiák és a digitális infrastruktúra állnak.

Az ECM-ben folyamatosan vizsgálták, hogy a szakemberek milyen módon kezelhetik és reagálhatnak a felmerülő kihívásokra. ECM 2024 az alábbi javaslatokat fogalmazza meg, közösségi média, bizalom és etika témákban:

1. A közösségi média platformok olyan környezetet hoztak létre, amelyben a félretájékoztatás virágzik – a kommunikátoroknak kortárs digitális

eszközöket kell használniuk az információzavar megfigyelésére és kihívásaira.

2. A hitelesség, az érzelmi elkötelezettség és a történetmesélés kulcsfontosságúak a hatékony kommunikációhoz egy igazság utáni társadalomban, különösen akkor, ha az érintettek erősen érintettek, például válsághelyzetekben.
3. Több befektetésre van szükség a konkrét és alkalmazható etikai irányelvekbe, mivel a mesterséges intelligencia által támogatott, autonóm kommunikációs formákra való átállás új kihívásokat jelent a bizalom kiépítésében és fenntartásában.

A mediatizáció és a kompetenciák

Az ECM kutatásban minden évben kihívásként megjelenő téma a kommunikációs szakemberek kompetenciáinak a szintje. A folyamatosan és rohamosan változó technológiai környezet állandó kompetenciafejlesztést igényel. Ezzel kapcsolatban az alábbiakat mutatja ki a Monitor.

2008-ban és 2009-ben az interaktív kommunikáció és a közösségi média kezeléséhez szükséges kompetenciák kérdéseit vizsgálták. 2010-2012-ben is legnagyobb kihívásként az ezekhez elvárt készségek vizsgálata került a fókuszba. 2013-ban szintén vizsgálták a szükséges közösségi média készségeket és szakemberek általi használatukat. 2014-ben is a fő hangsúlyt arra helyezték, hogyan tudják kezelni az információáramlást a kommunikációs szakemberek (Zerfass et al., 2007–2014). 2015-ben vizsgálták és vitatták a tömegmédiának a véleményformálásban és a stratégiai kommunikációban betöltött jövőbeli szerepét, és az olyan új fogalmakat, mint a tartalommarketing és márkaujság-írás.

A 2016-ban vizsgálatra került big data és algoritmusok fontossága. Mégis használatuk terén jelentős hiányosság volt kimutatható. Noha a 2016-os Monitor a kommunikációs szakemberek növekvő stratégiai szerepét jelzi, és a munkatársak kompetenciái a szervezeti siker kulcsfontosságú hajtóerői, a monitor megállapítja, hogy a közösségi média kompetenciáinak szintje közepes-szerű (Zerfass et al., 2016).

Az ECM 2017 adatai azt mutatják, hogy a szoftver robot applikációk növekvő alkalmazása ellenére az európai kommunikációs szakemberek 15,9 százaléknak fogalma sincs a témáról.

Az ECM 2017 adatai azt is mutatják, hogy egyre vizuálisabb társadalomban élünk. Ugyanakkor a válaszadók 53,3 százaléka alacsonynak becsülte a vizuális kommunikációs készségeit (Zerfass et al., 2017).

2018-ban azt állapították meg, hogy annak ellenére, hogy egyre több szervezetet érintenek és támadnak meg az álhírek, többségük nem áll készen

azok megfelelő kezelésre. Csak a környezet és az adatfolyamok megfigyelésével lehet előre észrevenni, hogy hamis hírek merülnek fel, és azonnal eldönteni, hogy hogyan kell kezelni őket. Mégis a kommunikációs egységek csupán negyede készít ezeken alapuló napi jelentéseket (Zerfass et al., 2018).

A 2019-es felmérés azt mutatja, hogy a válaszadók többsége látja, hogy a mesterséges intelligencia teljes egészében meg fogja változtatni a kommunikációs szakmát. Ugyanakkor nehéz biztosítani az ennek használatához szükséges kompetenciákat (Zerfass et al., 2019).

A 2020-as felmérés feltárta a kommunikációs szakemberek jelenlegi kompetenciáinak helyzetét és a fejlesztésükkel kapcsolatos elvárásokat. Az etikai kihívásokra vonatkozóan az látszik, hogy a digitális kommunikációs csatornák teljesen más etikai kihívásokat hoznak magukkal, de a kommunikációs szakemberek nagy része híján van az ezek naprakész kezeléséhez szükséges kompetenciáknak. Óriási kompetencia-szakadékról számol be a jelentés a technológia és az adatkezelés területén, annak ellenére, hogy a kommunikációs szakemberek átlagosan 19 tréning napon vettek részt 2019-ben (Zerfass et al., 2020).

A 2020-as és a 2021-es évben a globális pandémia kiváltotta kríziskommunikáció miatt a digitális készségek kiemelt fontosságúvá váltak.

A kommunikációs technológiák fejlődése által kiváltott új kompetenciák iránti igényt és az ezzel kapcsolatos hiányosságokat az ECM folyamatosan jelzi. A 2023-as összegzés azt mutatja, hogy 2007 óta a megkérdezett kommunikátorok két témára fókuszáltak: a bizalomépítés, illetve a bizalom fenntartása, valamint az információáramlás megnövekedett sebességével és volumenével kapcsolatos kihívások és lehetőségek felmérése a digitalizált és globalizált világban (Zerfass et al., 2023).

2011 és 2013 között zajlott egy kétéves kutatási projekt, többnyire az ECM kutatóinak a részvételével, amely az európai kommunikációs szakemberektől elvárt készségeket vizsgálta, továbbá javaslatokat fogalmazott meg a fejlesztésekre vonatkozóan. A Ralph Tench professzor által vezetett ECOPSI (European Communication Professional Skills and Innovation) projekt volt az első és legnagyobb európai PR- és stratégiai kommunikációs tanulmány. A kutatást záró tanulmány betekintést nyújtott négy különböző kommunikációs szerepkörhöz (kommunikációs igazgató, válságkommunikációs menedzser, belső kommunikációs vezető, közösségi média menedzser) szükséges kompetenciákba, és kidolgozott egy kommunikációs szerepmátrixot (Communication Role Matrix). A mátrix rögzíti, hogy mit csinál egy kommunikációs szakember, és hogy milyen követelményeknek kell megfelelnie a szerep sikeres betöltéséhez azáltal, hogy azonosítja az egyes szerepekhez tartozó ismereteket, készségeket és személyes tulajdonságokat (1. táblázat).

1. táblázat A kommunikációs szakemberek számára legfontosabbnak tartott tudás, készség és személyes tulajdonságok, az ECOPSI projekt szerint. (Forrás: Tench et al. 2012)

TUDÁS	a szervezettel kapcsolatos ismeretek; a trendek meghallgatása, megértése és értelmezése, ezek összekapcsolása az üzleti stratégiákkal; a vállalati stratégia ismerete
KÉSZSÉGEK	vezetés; kritikai gondolkodás; szervezési készségek; stratégiai gondolkodás
SZEMÉLYES TULAJDONSÁGOK	integritás, megbízhatóság, empátia, kíváncsiság, merészség/kockázatt vállalás, bátorság, multi-tasking

A felmérés jelentős eltéréseket tárt fel az európai szakemberek kommunikációs készségeinek fejlesztési igényei és a szervezeteik által kínált képzési lehetőségek között. Megállapították, hogy bár minden szereplő a professzionalizáció irányába törekszik, ez továbbra is következetlen, az egyes országokon belül megoszlik a szakmai testületek, akkreditált egyetemek és magánoktatási intézmények között, csekély koordináció mellett.

Összegző gondolatok

Az ECM 2023-as, az elmúlt 15 évet összegző tapasztalok alapján a következő évtized hajtóerőit az alábbiakban határozzák meg (Konczos et al, 2024).

Fejlett technológia és adathasználat: A digitalizáció a kommunikációs szakemberek kényszerítő hajtóereje és gerince. Ez az átalakulás alapvetően befolyásolja a kommunikációmenedzsment struktúráit és munkafolyamatait. Mindez lehetőség és kockázat egyszerre. A CommTech, a big data és a mesterséges intelligenciára épülő szolgáltatások fokozhatják a szervezeti kommunikáció hatékonyságát és eredményességét, de veszélyeztetik a kommunikációs szakemberek és osztályok jelenlegi működésének rendszerét.

Új kompetenciák fejlesztése: Ahhoz, hogy a stratégiai kommunikáció szakemberei el tudják érni céljaikat, tudásuknak, készségeiknek és személyes jellemzőiknek a fejlesztése szükséges. Az utóbbi években keletkezett kompetencia-hiány oka a rendkívül gyorsan változó, elsősorban technológiai tényezők térnyerése.

A közönség elérése és befolyásolása egy hiperkapcsolatos világban: A globalizált média világában egyre könnyebb és egyre nehezebb is a közönség elérése és befolyásolása. Életünk média logikához való igazítása új utakat kíván. Megoldás lehet egyrészt az összes kommunikációs csatorna fontosságának egyértelmű konvergenciája, másrészt a médiatartalom hibridizációja, a kommunikációs diszciplínák mélyebb integrálását a szervezetekben. A stratégiai kommunikáció vizuális fordulata a digitális média, a kiterjesztett valóság

(AR), a virtuális valóság (VR) és a párhuzamos világok fejlődésén keresztül új megközelítéseket és megoldásokat igényel.

Csapatmunka: Ezen a területen az egyik kritikus téma a fentről lefele és lentől felfele irányuló nézőpontok konvergenciája. A kreativitás és az innováció forrásának e vizsgálatok is a sokféleséget, az egyenlőséget és a befogadást állapították meg.

Kapcsolatok építése a félretájékoztatás és a bizalmatlanság idején: Az elmúlt években folyamatosan csökken a médiába és más intézményekbe vetett bizalom. Az ECM betekintést ad a kommunikációba vetett bizalom szintjét befolyásoló fontos társadalmi trendekbe. Az információs zavarok különböző formáinak kezelése prioritás a stratégiai kommunikátorok számára is, akik a bizalom kiépítésére és fenntartására törekszenek. Amint az új platformok és mesterséges intelligencia által vezérelt eszközök tovább súlyosbítják ezeket a kihívásokat, a gyakorlati szakembereket és a kutatókat egyaránt foglalkoztatni fogják az érdekelt felek célirányos és hiteles bevonásának módszertani lehetőségei.

Irodalom

- Borgulya, Á. & Konczosné Szombathelyi, M. (2019). A vállalati kommunikációmenedzsment kutatása – nemzetközi és hazai perspektívából. *Vezetéstudomány*, 12, 161–172.
- Hallahan, K., Holtzhausen, D., van Ruler, B., Verčič, D. & Sriramesh, K. (2007). Defining strategic communication. *International Journal of Strategic Communication*, 1, 3–35.
- Ihlen, Ø., Gregory, A., Luoma-aho, V. & Buhmann, A. (2019). Post-truth and public relations: Special section introduction. *Public Relations Review*, 4, Article 101844. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2019.101844>
- Konczosné Szombathelyi, M., Balogh, G. & Borgulya, Á. (2024). Merre tart a kommunikációmenedzsment? Hátra és előre tekintés az Európai Kommunikációs Monitor alapján. *Tér–Gazdaság–Ember*, 3, 11–26.
- Pléh, Cs. & Nyíri, K. (Eds.). (2022). *A tények utáni világ mítosza*. Gondolat Kiadó.
- Szécsi, G. (2024). Mediatized communities and identity-shaping narratives in the information age. *Journal of Posthuman Studies*, 1, 54–75.
- Tench, R., Zerfass, A., Verhoeven, P., Moreno, A., Okay, A. & Verčič, D. (2012). *ECOPSI Benchmarking Preliminary Report*. Leeds Metropolitan University.
- ECM 2023-2007**
- Zerfass, A., Tench, R., Verčič, D., Moreno, A., & Buhmann, A. (2023). *European Communication Monitor 2023: Looking back and ahead: 15 years of research on strategic communication*. EUPRERA/EACD.
- Zerfass, A., Moreno, A., Tench, R., Verčič, D., & Buhmann, A. (2022). *European Communication Monitor 2022: Exploring diversity and empathic leadership, CommTech and consulting in communications. Results of a survey in 43 countries*. EUPRERA/EACD.

- Zerfass, A., Buhmann, A., Tench, R., Verčič, D., & Moreno, A. (2021). *European Communication Monitor 2021: CommTech and digital infrastructure, video-conferencing, and future roles for communication professionals. Results of a survey in 46 countries*. EUPRERA/EACD.
- Zerfass, A., Verhoeven, P., Moreno, A., Tench, R., & Verčič, D. (2020). *European Communication Monitor 2020: Ethical challenges, gender issues, cyber security, and competence gaps in strategic communication. Results of a survey in 44 countries*. EUPRERA/EACD.
- Zerfass, A., Verčič, D., Verhoeven, P., Moreno, A., & Tench, R. (2019). *European Communication Monitor 2019: Exploring trust in the profession, transparency, artificial intelligence and new content strategies. Results of a survey in 46 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Tench, R., Verhoeven, P., Verčič, D., & Moreno, A. (2018). *European Communication Monitor 2018: Strategic communication and the challenges of fake news, trust, leadership, work stress and job satisfaction. Results of a survey in 48 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Moreno, A., Tench, R., Verčič, D., & Verhoeven, P. (2017). *European Communication Monitor 2017: How strategic communication deals with the challenges of visualisation, social bots and hypermodernity. Results of a survey in 50 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Verhoeven, P., Moreno, A., Tench, R., & Verčič, D. (2016). *European Communication Monitor 2016: Exploring trends in big data, stakeholder engagement and strategic communication. Results of a survey in 43 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Verčič, D., Verhoeven, P., Moreno, A., & Tench, R. (2015). *European Communication Monitor 2015: Creating communication value through listening, messaging and measurement. Results of a survey in 41 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Tench, R., Verčič, D., Verhoeven, P., & Moreno, A. (2014). *European Communication Monitor 2014: Excellence in strategic communication – Key issues, leadership, gender and mobile media. Results of a survey in 42 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Moreno, A., Tench, R., Verčič, D., & Verhoeven, P. (2013). *European Communication Monitor 2013: A changing landscape – Managing crises, digital communication and CEO positioning in Europe. Results of a survey in 43 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Verčič, D., Verhoeven, P., Moreno, A., & Tench, R. (2012). *European Communication Monitor 2012: Challenges and competencies for strategic communication. Results of an empirical survey in 42 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Verhoeven, P., Tench, R., Moreno, A., & Verčič, D. (2011). *European Communication Monitor 2011: Empirical insights into strategic communication in Europe. Results of a survey in 43 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Tench, R., Verhoeven, P., Verčič, D., & Moreno, A. (2010). *European Communication Monitor 2010: Status quo and challenges for public relations in Europe. Results of an empirical survey in 46 countries*. EACD/EUPRERA.
- Zerfass, A., Moreno, A., Tench, R., Verčič, D., & Verhoeven, P. (2009). *European Communication Monitor 2009: Trends in communication management and public relations. Results of a survey in 34 countries*. EACD/EUPRERA.

- Zerfass, A., Moreno, A., Tench, R., Verčič, D., & Verhoeven, P. (2008). *European Communication Monitor 2008: Trends in communication management and public relations – Results and implications*. University of Leipzig/EUPRERA.
- Zerfass, A., van Ruler, B., Rogojinaru, A., Verčič, D., & Hamrefors, S. (2007). *European Communication Monitor 2007: Trends in communication management and public relations – Results and implications*. University of Leipzig/EUPRERA.

II.

KÉP, JELENTÉS, MEGÉRTÉS

KÉPI SZEMIÓZIS NYÍRI KRISTÓF NYOMÁN

Bevezetés

Az a kérdés, amelyet a szövegben hivatkozott szerzők nyomán szeretnénk szemiotikai szempontból végiggondolni, a szöveg és a kép, a szavak és a látvány közötti különbségtétel lehetőségeiről és ellentmondásairól igyekszik szólni – messze nem a teljesség igényével. Inkább az a cél vezérelt, hogy ezt a kérdéskört röviden áttekintve mindennek segítségével értelmezzek néhány kortárs művészeti jelenséget. Ehhez kezdetben utalni kell az úgynevezett nyelvi fordulatra, amely az 1960-es évek második felében indult a humán tudományokban, és amelynek nyomán megkerülhetetlenné vált annak belátása, hogy az általunk megérthető világ alapvetően nyelvi konstrukciónak tekinthető. Ez különösen kedvezően hatott a már az 1960-as évektől bontakozó szemiotikai kutatásokra, és újabb lendületet adott a két világháború között kibontakozni kezdődő strukturalizmusnak is. Az 1980-as évek végétől újabb kihívást jelentett a képi fordulat, amely részben a világunkat azóta eluraló képiség miatt, részben a képnek a világ megértésében, leképzésében betöltött szerepe alapján szükségessé tette tudásunk szerkezetét, folyamatait újragondolni. Nem állítjuk azt, hogy ezek a fordulatok lezárultnak tekinthetők, éppen ellenkezőleg, ma is folyamatosan működnek, miközben olyan alapvető kérdések, mint a nyelvi és a képi közlés viszonya, egymásra hatása kortárs viták tárgyát képezi.

Valószínűsíthető, hogy napjainkban egyre kevésbé bizonyítható az, hogy egy átfogó képelmélet alkalmas lenne a vonatkozó észlelésmód, a látás viszonylatainak átfogására. Ugyanakkor a kortárs művészet, az elektronikus, majd a digitális képalkotás olyasféle kihívásként jelent meg az elmúlt évtizedekben, amely a képre vonatkozó tudás újragondolására készítetett. Ebben az összefüggésben kaptak jelentőséget azok a szellemi elődök, akik már korábban elkezdtek foglalkozni a képiség olyan vonatkozásaival, amelyek napjainkban tovább gondolhatók például a kép és idő egymásra utaltsága kapcsán. Nyíri Kristóf is ebben az összefüggésben tárgyalja újra Gombrich képelméletét. „Kép és idő között szoros, sőt éppenséggel lényegi kapcsolatot észrevételezhetünk. A képek jelentéshiányosak, hacsak nem mozgóképek – ha tehát nem az időben történnek. Másfelől az idő fogalmilag csak a térbeli mozgás metaforái, azaz végső soron képei által ragadható meg” (Nyíri, 2011, p. 57).

Különbségek és meghatározások

Nehezíti a mai kutatásokat, hogy a képi-nyelvi mellett olyan fogalompárok is keresztezik egymást, mint analóg és digitális, az ikonikus és a szimbolikus, a

prezentáció és a reprezentáció. Mindez a szemiotikai vizsgálódásokat is befolyásolja, és itt szeretnénk megjegyezni, hogy ez nem csupán „nehézségeket” okoz a kutatóknak, hanem új alternatívákat is megnyithat. Újabb módon vetődhet fel a jelrendszerek autonómiájának kérdése éppúgy, mint a taxonómia lehetőségei. Konkrétabban fogalmazva, példaként hozhatjuk fel az egyes művészi médiumok közötti különbség kérdését. Mindez úgy is felvetődhet, hogy a mindennapi tapasztalat által is megerősített differenciák, miszerint többek között van zenei és képi, valamint mozgáson alapuló (tánc) kifejezés a művészetben, és mindezek együttléte/különbözőségei valami esszenciális alapon nyugszanak? A műfaji és műnemi osztályozások egy része a mai napig ezt a magyarázatot sugallja, holott az elmúlt évtizedek művészi kísérletei éppen azt mutatták meg, hogy léteznek hibrid művészi kifejezési formák, amelyekben egységként jelennek meg az egyébként különne-műnek tartott művészi gyakorlatok. Elég itt például a happening, a performance, a fluxus vagy a land art példájára utalni. De hogy a nyelvi és képi kifejezés már többször emlegetett párját idézzük, számos példát hozhatunk olyan művekre, amelyek illusztrált könyvek, narratív festmények, filmek, színdarabok esetében e kétféle jelrendszer keresztezett alkalmazására tesznek kísérletet. Mindez nem csupán a mai művészetre jellemző, hanem már megvolt a romantika idején, pl. Blake művészetében vagy a barokkban, hiszen, ha ebben az értelemben vesszük, az opera maga olyan műfaj, amely szinte az összes létező művészi kifejezési forma egybefogására tett kísérletnek tekinthető. Mindezekben az esetekben mondhatjuk azt, hogy az így létrejött alkotások a nyelvi rendszer analógiájára, annak működésmódja szerint működnek. Azonban nehezebb választ adni akkor, ha olyan művekkel találkozunk, amelyek éppen a nyelvi jelleget igyekeznek ki-küszöbölni, mint például napjaink absztrakt képi vagy plasztikai alkotásai.

Az absztrakt kép szemiotikája

Az absztrakt festészet megalapítói, Vaszilij Kandinszkij és Kazimir Malevics az 1910-es években a képnek a figuratív ábrázolás kényszereitől való megszabadítását tűzték ki céljuknak. Azt keresték, hogy mi az, ami tisztán festői, aminek révén a képi ábrázolás végre elnyerheti autonómiáját. Kandinszkij úgy vélte, a forma és a szín az a két elem, ami tisztán festői képet eredményezhet (Kandinszkij, 1987). Malevics pedig Platónig visszavezethető hatásra azt vallotta, hogy az ábrázolás elemi formái és színei azok, amelyeket a festőknek meg kell látniuk a jelenségek felszíne alatt. Ebben kiemelt szerepet tulajdonított Cézanne-nak, aki szerinte felismerte a geometrikus rendezőelvet a dolgok felszíne mögött (Malevics, 1988). Úgy tűnik, mindkét orosz festő radikálisan szakított az európai képi ábrázolás hagyományaival, amely évszázadok óta figuratív és

nem kis részben nyelvre utalt volt. A számunkra releváns kérdés azonban elsősorban az, hogyan is tételezhető fel az ilyesféle absztrakt képek szemiotikája? Miféle jelrendszerről beszélhetünk ebben az esetben, ha az alkotók megpróbálják az ábrázolást megszabadítani a látható világ alakzataira való vonatkoztatástól? Hol van ekkor a jelölt? Erre a kérdésre a választ maguk a fentebb nevezett szerzők adják meg, hiszen képalkotó kísérleteik közben mindennek teoretikus alapjait is lefektetik. Kandinszkij szerint a megfelelő alapformák és alapszínek kombinálása különböző energetikai szinttel rendelkező elemeket eredményez, amelyek képi kompozícióba való elrendezése nyomán kialakul a kép energetikai struktúrája, amely egyben a jelentést hordozza (Kandinszkij, 1987). Malevics szerint pedig, minél inkább kifejezi a kép a felszín mögött álló absztrakt és geometrikus rendezőelveket, amelyet ő a *szuprema* kifejezéssel jelölt, a kép annál inkább képessé válik arra, hogy mintegy kilépve a térbe, megmutatkozzék, mint ezen struktúrák, formálóelvek manifesztációja. Tehát a kép nem a látható világ, hanem egyfajta platóni lényegszerűség elemi térbeli kifejeződését valósítja meg, így jelentése is erre vonatkozik (Malevics, 1988).

Az absztrakt festészet néhány évvel később futótűzként terjedt Európában, és az 1920-as évek elején már nem volt olyan komolyan vehető, magára valamit is adó festő, aki nem absztrakt képeket alkotott. Köztük most Piet Mondriant emeljük ki, aki orosz társaihoz hasonlóan az absztrakt formák és elemi színek mögött metafizikai szubsztanciák megnyilvánulásait látta. Így például az általa előszeretettel használt függőleges és vízszintes vonalak kereszteződése nyomán létrejött, színnel kitöltött négyzetek és téglalapok nézete szerint valamifajta időn túli női és férfi lényegiséget testesítettek meg. Úgy véljük, a fentebb említett alkotók számára az absztrakt képi világ szemiotikája elsősorban térbeli jelentésviszonyok kifejeződését foglalja magában, és igyekszik függetleníteni magát az időtől, akár úgy, hogy az európai festészet történeti hagyományaitól próbál elszakadni, akár úgy is, hogy az általuk megragadni kívánt metafizikai természetű lényegiségek idő feletti természetük szerint szemlélhetők képi formában.

A huszadik század közepétől a tudományok és a művészetek képviselőiben is megrendült a metafizikai fundamentumokba vett hit. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy az ezt követően alkotó absztrakt képzőművészek vajon milyen szemiotikai összefüggésbe tudták elhelyezni alkotásaikat, mi a referense ábrázolásaiknak, ha már sem a látható jelenségek, sem a transzcendens lényegiségek nem töltik be ezt a szerepet. Ennek a kérdésnek a megválaszolására két példát szeretnénk felhozni a huszadik század közepéről. Az egyik az amerikai festő, Jackson Pollock. Mint közhírré vált, műveit a földre terített vászonra festékek fröcskölésével és csurgatásával hozta létre. Az így született képek el-

sőre nélkülöznek minden tervszerűséget, és a véletlen, illetve a káosz ábrázolásainak tekinthetők. Azonban nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Pollock a festék felvitelét meghatározott, ritmusos mozgásban, sajátos lendülettel végezte, amely nyomott hagyott képein is, melyeken a foltok, vonalak meghatározott rendbe, mondhatjuk „ritmusba” szerveződnek, amely mintegy a lenyomata a művész mozdulatainak. Tehát esetében a képsík mintegy a kinetikus alkotói fázis időbeliségét képezi le, így adván a képeknek időbeli dimenziót. A térbeliség sem hiányzik ezekről, hiszen évekkel később, amikor lehetővé vált az anyag mélyszerkezetének vizsgálata, az így alkotott elektronmikroszkópos felvételek meglepően hasonló struktúrákat mutattak, mint amiket Pollock képein is láthatunk.

A másik korabeli művész, Joseph Beuys számos műve között több olyan térplasztikát is alkotott, amelyek drótból és zsírból készültek. Ezek esetében ismét felmerül a jelentés problémája. Az a kérdés, hogy vonatkoztathatók-e szemantikailag konkrétan valamire ezek a kompozíciók, vagy csupán a dadaizmus kései örököséiként szellemi fricskát mutató művész gesztusát kell-e ezekben látnunk? A kérdésekre felvetett válaszra később maga a szerző is utalt, amikor azt mondta, ezekbe a kompozíciókba élete meghatározó eseményeit sűrítette bele. De vajon mit jelenthet egy ilyen drót-zsír installáció? Életrajzából tudjuk, hogy az alkotó fiatalon részt vett a II. világháborúban, egy repülőgépen szolgált távirásként, melyet a szovjetek lelőttek a Krím-félsziget felett. A zuhanást Beuys túlélte, és ott feküdt a gép roncsai között a rádióberendezés drótjai mellett, amikor a közelben lakók rátaláltak, kimentették, és égési sérüléseit zsírral kezelték, amíg a mentőosztag megérkezett. A biográfiai tény ismerete nélkül pusztán egy meghökkentő tárgyat látunk, míg, ha ismerjük a fentebb említett történetet, akkor a művész életének személyes monumentumaként, az emlékezés gesztusaként tűnik fel az alkotás. Mindkét utóbb említett esetben túl kell lépnünk a hagyományos művészi befogadás kívánta előismereteiken, és olyan tudással kell rendelkezünk az alkotás megértéséhez, amely túlmutat a bevett esztétikai tapasztalatokon. Azonban mindkét alkotónál részben az is volt a cél, hogy a művükben rejlő szemiotikai összefüggések túlmutassanak a hagyományos művészi kategóriákon, és meghaladják élet és művészet állítólagos ellentétét, felszámolva az esztétikai distanciát, mintegy bekapcsolva a művészt az alkotásába.

A digitális kép szemiotikája

Az előbb említett összes művész egy olyan analóg világban alkotott, ahol a művek referenciapontjai ugyan kívül helyezkedtek el a látható tárgyvilág körén, de egy másik szférában, a metafizikai entitások vagy éppen az alkotó személyes gesztusai, emlékeinek mozzanatai között feltalálhatóak voltak. Az 1970-es

évektől azonban egy új közeg, a digitális világ jelent meg, amely kezdetben csak a kísérletező kedvű fejlesztőket, gondolkodókat és művészeket foglalkoztatta, napjainkra azonban életünk részévé vált. Ennek az új mediális közegnek a jellemzője, hogy egy univerzális kód, a bináris jelrendszer képezi az alapját, amelynek révén minden addig ismert kifejezőmód, az írás, a beszéd, az álló és mozgókép kódolható, sőt korábban ismeretlen módon össze is kapcsolható. Ezen túl még egy fontos új vonás, hogy a digitális világban olyan új jelentéses elemek is generálhatók, amelyeknek a külső, tapasztalati világban nincs megfelelője, nincs mintája vagy eredete. Ezeket nevezte az 1970-es években Jean Baudrillard *szimulakrumok*nak (Baudrillard, 1987), melyek akkor még inkább a jövőre utaltak. Manapság pedig már annak a virtuális valóságnak a világát éljük, ahol a digitális alapú tartalmak, melyek nagyrészt megfelelnek a szimulakrum fogalmának, mindennapjaink részévé váltak.

Mára szinte áttekinthetetlen szakirodalma van a digitális alapú eszközök hatásának, működésének, bár az elterjedésük óta eltelt két-három évtized után talán már kirajzolódik néhány konklúzió, amelyre később még visszatérünk.

Itt szükséges megidézni a közelmúlt művészetéből Nam June Paik alakját, akit a videoművészet és a digitális művészet első képviselőjeként tartunk számon. Elsőként kísérletezett a videó és a számítógép összekapcsolásával, és szemfényvesztő alkotásait a világon mindenfelé kiállította. Ő volt az, aki kísérleti műveivel mintegy megelőzte a digitális technika későbbi fejleményeit. Írásunk szempontjából itt most csak munkásságának, alkotásainak szemiotikai összefüggéseire utalunk. A korábban hivatkozott művészektől eltérően műveinek inkább az utalások, asszociációk képezik jelentéstani alapját. Nagy szerep jut itt a digitális technikából később már jól ismert véletlenszerűség, a szóródás és a nyom fogalmának, valamint a bennünk megtalálható, kévéssé kontrollált indítékoknak. Ennek megfelelően videóval és monitorokkal alkotott asszemblázsai a kortárs embernek a technikát a vágyaknak alávetni kívánó indulatait tükrözik. Ugyanakkor, vagy talán éppen ezért, alkotásai már a performansz és az environment területét is érintik. Példa erre az *Olympe de Gouges* 1989-ből, amely a francia forradalom 200. éves évfordulójára készült. Ez a videoplasztikája valamifajta kedves robotra emlékeztet.

A New York-i Guggenheim Múzeumban 2000-ben rendezett kiállítása kétféle síkbeliség szokatlan összekapcsolására épült, melyben indeterminizmus és variabilitás elektronikus áramkörök segítségével alkot egy önálló, eredeti látványvilágot. Látszólag össze nem egyeztethető elemekből állt Paik *TV-Garden* (1977) című kompozíciója, amely úgy is értelmezhető, mint innovatív gondolkodás médiáról és technikáról a természet keretében.

Paik újabb munkája, a *Laser Cone* 2001-ből lézereket manipulált egy nagy kúpos szerkezet felületén való játékhoz, hogy a sugarak, fénynyalábok a nézőt bevonják - beborítsák a fény grafikai kifejezésformáiba.

Paik művei tehát egyszerre térbeli alkotások, melyek azonban időbeli folyamatot is ábrázolnak, képi síkban, továbbá az alkalmi kompozíciók performance-ként és asszemblázsként is értelmezhetők. Paik a tér- és időbeliség új módozatait valósította meg a digitális technika lehetőségeinek kihasználásával, de hangsúlyozni kell, hogy alkotásainak fontos vonatkozása az is, hogy jelentésük alapvetően a kontextusba ágyazottság révén bontakozik ki. Tehát úgy véljük, ez a digitális technikával már évtizedekkel korábban kísérletező művész bemutatta számunkra, hogy a digitális jelrendszerek használata, jelentéssel való felruházása túlmutat magán a digitális technikán, és arra utal Tófalvy Tamás szerint, hogy a használat módja, a kontextus, a kulturális beágyazottság és az éppen aktuális szituáció együtt adja ki a jelentésképződés lehetséges módjait (Tófalvy, 2017). Persze nemcsak a digitális, hanem minden másféle technika jelentését a kulturális használat kontextusa adja meg, csak esetünkben az újdonság varázsa és a hozzá kapcsolódó lehetőségek azt sugallják, hogy valamilyen új világnak a részesei lehetünk. Ez részben igaz lehet, azonban ez nem másítja meg a fentebb vázolt összefüggést a művelődésnek a tárgyakra vonatkozó jelentésképző, szemiotikai szerepéről.

Kultúra és kép(iség)

A digitális technikának ez a fentebb említett kulturális meghatározottsága visszautalhat bennünket a nyelvi fordulathoz, annak is a kulturális antropológiai összefüggéséhez, miszerint – Clifford Geertz nyomán – a kultúrát szövegszerűségként értelmezzük (Geertz, 1994), és ebben az esetben okkal gondolhatjuk, hogy a digitális alapú, de alapvetően képközpontú mai folyamatok is végső soron szövegszerű természetű alapokon zajlanak. Azonban ennek a gondolatnak minden igazsága ellenére még mindig nincs megválaszolva az a kérdés, amelyik a kép természetére vonatkozik, és amely a társadalomban több szinten és hullámban lezajlott képi fordulatot követően megkerülhetetlennek tűnik.

Mindez, ahogy már a bevezető részben is utaltunk rá, a szemiotika szempontjából is egy új kihívást jelent, hiszen W. J. Thomas Mitchellt idézve „a szemiotika paradigmája mindig is a nyelvészet volt” (Mitchell, 2012, p. 79). Roland Barthes óta tartja magát az a nézet, hogy a szemiotikába vetett bizalomból következően azt tételezhetjük, hogy a nyelv lesz a művészet egyéb szemiotikai rendszereinek a modellje. Ettől az állásponttól elmozdulni csak abban az esetben lehetséges, ha feltételezzük a jelek más típusait, és ezeknek a nyelvtől különböző sajátosságait. Mitchell szerint az ikon az a jeltípus, amely

a legnehezebben asszimilálható a szemiotikához (Mitchell 2011). Umberto Eco egyik gondolatmenetében egyenesen egy olyan javaslatig jutott, miszerint a szemiotikának meg kellene szabadulnia az ikonikus jelek fogamától: „az ikonicitás nem egy jelenség, nem is kizárólagosan szemiotikai. Sokkal inkább egy sor olyan jelenség, melyet a multifunkciós címke kapcsol össze. Maga a jel fogalma is tarthatatlan, és ez az, ami az „ikonikus jel” ebből levezetett fogalmát is olyannyira megfejthetlenné teszi” (Eco, 1975, p. 216). Mitchell szerint a legfőbb probléma az ikon kapcsán az, hogy a jelnek a nyelvészetből vett fogalma kevésbé tűnik alkalmasnak arra, hogy azt a képi szimbólumokra, a képiségre konkrétan alkalmazzuk (Mitchell, 2021). A jeltudomány általánosra való törekvése és a képiség sajátosságai, ennek kifejezése a szemiotikában, ellentmondást okoznak. Az ikonok egy része motivált, egy része pedig önkényes vagy konvencionális, amely így terminológiai ellentmondásokat okoz a vonatkozó elméletben. Ahogyan Mitchell is rámutat, a kép fogalmának többértelműsége (amely jelent többek között mentális képet, észleleti képet, és külső képmást is) egyszerre tűnik fel úgy, mint ami közvetlen hozzáférést biztosít a dolgokhoz, és ami eltávolítja a világot egy közbe ékelődő jelrendszeren keresztül. Erre az ellentmondásra jó példa a fénykép státusza, amely akár analóg, akár digitális, az optikán keresztül képződik le a fényérzékeny felületen (amely lehet kémiai emulzió vagy fényérzékeny elektronika). Charles Sanders Peirce is megfigyelte, hogy a fényképek egyszerre ikonikus és indexikus természetűek, hiszen a fotók pont olyanok, mint a tárgyak, amelyeket leképeznek, azaz a hasonlóság elvén működnek, vagyis ikon jellegűek. Ugyanakkor fizikai folyamatok hatására jönnek létre, ok-következmény relációban vannak azzal, ami kiváltotta keletkezésüket, vagyis index típusú jelek is egyúttal (Peirce, 1932). Barthes úgy érvel a fényképpel kapcsolatban, hogy „a fotó szó szerinti értelmében kód nélküli üzenet. (...) Valamennyi kép közül egyedül a fotó rendelkezik (szó szerinti) információ továbbításnak képességével anélkül, hogy ezt az információt diszkontinuus jelek és transzformációs szabályok segítségével alakítaná ki” (Barthes, 1990, p. 68).

Összefoglalás

Tanulmányom zárásaként nem szeretnék azonnali megoldásokat tartalmazó javaslatokat megfogalmazni, már csak azért sem, mert úgy vélem, ilyenek nincsenek. A szemiotika státuszára, szemiotika és képi viszonyára vonatkozóan inkább Mitchell javaslatát tartom megfontolandónak, aki szerint a szemiotikát meg kell próbálnunk úgy értelmezni, „mint egy mindenfajta jel és kommunikációs tevékenység méltóságát emelő stratégiát” (Mitchell, 2021, p. 86). A jelekkel foglalkozó aktivitás valóban jogosan terjed ki a nyelven túl a populáris

kultúra, a hétköznapi nyelv, a technológiai kommunikáció, a kulináris szimbolika és sok más egyéb terület világára. Jelekkel és képekkel átszőtt világban élünk, még ha esetleg nem is tudjuk problémamentesen tisztázni a kép státuszát, és időnként hajlunk valamifajta pántextualizmusra, egy olyan világ tételezésére, amely a nyelvre épül. Ezzel párhuzamosan számolni kell visszatérően a jelek inflációjának vagy éppen túlburjánzásának problémájával is, de talán éppen ez adja a szemiotika legizgalmasabb kihívásait.

Irodalom

- Barthes, R. (1990). A kép retorikája. *Filmkultúra*, 5, 64–72.
- Baudrillard, J. (1987). *A tárgyak rendszere*. Gondolat Kiadó.
- Eco, U. (1975). *A theory of semiotics*. Indiana University Press.
- Geertz, C. (1994). *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó.
- Kandinszkij, V. (1987). *A szellemiség a művészetben*. Corvina Kiadó.
- Mitchell, W. J. (2008). *A képek politikája*. JATE Press.
- Malevics, K. (1988). *A tárgynélküli világ*. Corvina Kiadó.
- Nyíri, K. (2011). *Kép és idő*. Magyar Mercurius Kiadó.
- Tófalvy, T. (2017). *A digitális jó és rossz születése*. L'Harmattan Kiadó.

KONCEPTUÁLIS UNIVERZÁLÉK ÉS KÉPI METAFORÁK A DISKURZUS VILÁGÁBAN - AZ ÁTKERETEZÉS MENTÁLIS MODELLJEI, MINT A TÁRSADALMI VÁLTOZÁS CSÍRÁI

Elméleti háttér

Tanulmányunk a konceptuális univerzálék interkulturális vizsgálatán alapul. Két fontos társadalmi jelenség, a klímaváltozás és a Covid pandémia néhány konceptuális metaforáját járja körül, s von le következtetéseket társadalmi reprezentációink fényében. A fogalmi metaforaelmélet értelmében (Lakoff & Johnson, 1980) a metaforák nem nyelvi alakzatok, hanem fogalmi síkon működő építőelemek, megértésünk mentális modelljei. Értelmezési kereteket adnak és meghatározzák megismerési folyamatainkat.

Előadásunkat Nyíri Kristóf képszemantikai elemzése inspirálták, amelyekben rámutat: napjaink mindennapi mediatisztált kommunikációjában a képi nyelv előtérbe kerülésével ikonikus forradalomról beszélhetünk (Nyíri, 2003, 2011). Ez hatással van kommunikációnkra s nyelvi struktúráinkra (Nyíri, 2019; Szécsi, 2022). A képi nyelv előtérbe kerülésével átalakulnak az ismeretátadás és ismeretszerzés struktúrái, s ez befolyásolja a társadalmi folyamatokat: másodlagos hagyományként (Nyíri, 2019) újonnan szerveződő nyelvi kultúrát eredményezhetnek.

Episztemológiai forradalom Nyíri Kristóf felfogásában

Az információszerzés és -átadás formáinak átalakulásával egyfajta ismeretelméleti forradalom zajlik napjainkban. A képi nyelv előtérbe kerülésével egyidejűleg s elkerülhetetlenül átalakulnak az ismeretátadás és ismeretszerzés struktúrái. Ebben az ismeretelméleti forradalomban az információszerzés formái, folyamatai s módozatai hatással vannak a társadalmi folyamatokra: egy újonnan szerveződő nyelvi kultúrát eredményeznek, s a beszélt nyelvtől eltérő szemantikájú nyelvi rendszer kialakulását hozzák magukkal. Napjainkban a mémek, képi metaforák, trópusok is ilyen blendek, vagyis fogalmi integráció termékei (Coulson, 2022; Fauconnier & Turner, 1998; Turner, 2010). Az ezekkel való kommunikáció mára látható módon népszerűvé vált, és hatásos kommunikációs eszközök is lettek, hiszen kreatívak, értelmezésük folyamata emiatt élményszerű, sokszor humoros vonatkozásaikkal az olvasó számára fordulatot, kihívást és élvezetet jelent, valamint képi formájuk miatt színes és emlékezetes esszenciák, ami nagyban növeli kommunikációs hatékonyságukat. Ezzel a hatékony kommunikáció népszerű eszközeivé, sőt domináns műfajává váltak a társadalmi diskurzusban, melynek egyik fő hordozója és terepét jelent a szociális média oldalak, a weblapok, hírportálok világa.

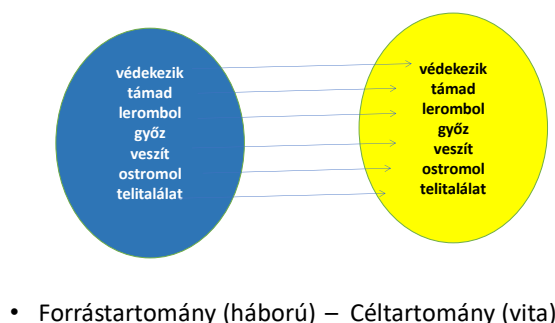
Metafora és megértés

A metafora a kognitív szemléletű definíció szerint nem nyelvi, sokkal inkább mentális, gondolkodásbeli jelenség: egy kognitív folyamat, mely jellemzően, ahogy erre Lakoff és Johnson nagyhatású kötetükben rámutat, kiemelt tulajdonságok mentén analogikus (Lakoff & Johnson, 1980; Gibbs, 1994; Bowdle & Gentner, 2005).

„A metafora elsősorban gondolati, s csak származtatottan nyelvi jelenség” (Lakoff & Johnson, 1980, p. 153). Az emberi elme absztrakt fogalmak (gondolatok, érzelmek, érzések, mentális folyamatok) megértéséhez szükség-szerűen valami konkrétéhoz folyamodik. Például a VITA mint absztrakt fogalom konceptualizációjához a HÁBORÚ konkrét tartománya ad számunka értelmezési fogalmi keretet. Ennek keretében megfeleltetésekkel metaforikusan konceptualizáljuk, s ez segíti megértésünket (Kövecses, 2002, 2005). Természetesen ezek lehetnek kevésbé konvencionális konceptualizációk is, pl. a verbális metafora esetében: Ex. Pl. A világ egy olvadó fagyalt.

A metafora alapja a két tartomány közötti megfeleltetések mentén rajzolódik ki, s ezek által analogikus leképezésekkel működik, pl. a VITA HÁBORÚ fogalmi metafora esetében (ld. 1. ábra).

A VITA HÁBORÚ fogalmi metafora

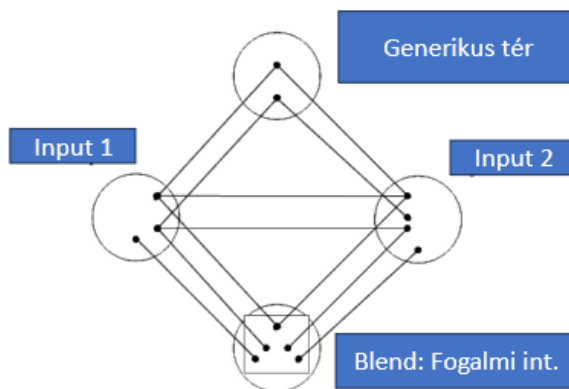
1. ábra A VITA HÁBORÚ fogalmi metafora analógiája és leképezései

A megfeleltetések rendszere a metafora minden eleme között megvan (2. ábra), pl. az ELMÉLET ÉPÍTMÉNY fogalmi metafora esetében.

Forrástartomány (épület)	Céltartomány (elmélet)
Épület alapja	Elmélet megalapozottsága
Megtartó erő	Evidenciák, elméletet igazoló tényezők
Stabilitás	Lehetségesség, Plauzibilitás
Építés	Létrehozás, elmélet születése
Az épület összeomlása	Az elmélet megdőlése

2. ábra Megfeleltetések a fogalmi metafora elemei között

A Fogalmi Metafora Elmélet (Lakoff & Johnson, 1980) nagy hatása mellett kritikát is kapott, mivel e bináris megfeleltetés nem minden esetben ilyen fekete-fehér. Számos metafora esetében bizonyos (releváns) szempontok vannak kiemelve és vannak párhuzamba állítva, míg más hangsúlyos elemek nem jelennek meg a megfeleltetésekben. Pl. az „ez az ügyvéd egy cápa” vagy „ez az orvos egy hentes” metafora esetében. Erre megoldásként született meg Fauconnier és Turner elmélete (1998) az integrált mentális terek kialakulásáról, ami arra világít rá, hogy egyes kiemelt tulajdonságok (highlighted property) adják a fogalmi metafora alapját. A Fogalmi Integráció (Conceptual blending) Elméletében tehát 4 mentális tér találkozik, és ezek integrációjából jön létre egy sajátos metaforikus jelentés. (3 ábra): az ügyvéd az agresszív viselkedés mentén kapcsolódik a cápához, a hentes a barbár műtéti mozdulatok kapcsán az orvoshoz).

3. ábra A Blending elmélet fogalmi integrációja (Fauconnier & Turner, 1998)

Wittgenstein és a metaforikus értelmezés

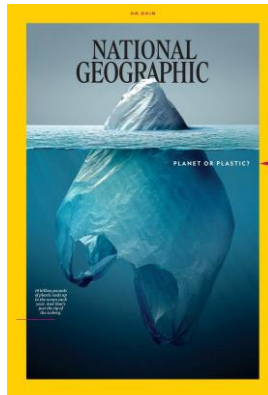
A metaforikus használat e sajátos esetei leginkább *Wittgenstein családi hasonlóság* fogalmával állíthatók párhuzamba. A Blending elmélet új fogalmak megjelenésével dolgozik a blendben: e generikus térben **újszerű** integráció jelenik meg. Pl: *Az ügyvédek cápák* esetében *relevancia* alapú megfeleltetések zajlanak. Ekkor a blendbe (integrált, generikus térbe) vetítődik a releváns integrált megfeleltetés (Thibodeau & Boroditsky, 2011, 2013). Így újszerű struktúra *jelene*het meg, mely a mentális terekből járulékosan ered. Hasonlóképp, az „*Ez az orvos egy hentes*” metaforikus kifejezésben a *hentes* szó különböző jelentés-kiterjesztései a **wittgensteini** családi hasonlóság alapján írhatók le legjobban (Wittgenstein, 1998), ahol nincs feltétlen minden jelentésben megtalálható elem, de minden jelentés valamilyen hasonlóság alapján kapcsolódik egy másik jelentéshez.

Perceptuális hasonlóság, vizuális metaforák, progresszív illesztés

Számos kutatás célozta meg az analogikus párhuzamok kognitív facilitációs, problémafelismerő és problémamegoldó hatását. Ezen analogikus problémamegoldás kutatások rámutattak: az analógiák megfeleltetéseket adnak, ezért könnyebb analogikus inferenciákat létrehozunk értelmezési heurisztikáinkban olyan esetekben, amikor forrás- és céltartomány perceptuálisan is hasonlítanak (Coulson, 2022). Kísérleti személyek a tumor lézeres kezelését abban az esetben jobban meg tudták oldani, ha előtte egy erőd megtámadásának modellezését tekintették meg, melyben hasonlósági alapon a támadás (tumor sugárzás) folyamatát az erőd ostromából modellezték. Kognitív szemantikai szempontból itt a vizualitás lényegi mozzanat, mivel facilitálja az inferenciát. Gentner (2010) ezt az ún. csizmahúzó effektussal fémjelezte, „Bootstrapping the mind” című írásában.

Képi metaforák, mémek mint fogalmi integrációs terek

A mémek természetüknél fogva multimodálisak, hiszen képi és nyelvi, verbális elemeket ötvöznek. Népszerűségüknek ez és tömörségük, sűrített (metaforikus) tartalmuk az egyik alapja. Ezáltal olyan fogalmi integrációs tereként működnek, amelyekben eltérő modalitásokból megjelenő jelentéseket ötvöznek. (4. ábra). Jellemzően a mémekben a vizuális tartalom előhív egy érzelmi választ. Egyes elemek csak vizuálisak, a képben tartalmilag jelennek meg, míg mások logikai kapcsolatok formájában reprezentálódnak. Ezek rávetítődnek a mentális terekre, majd a blendre (a fogalmi integrált térre), és végül integrálódnak.

4. ábra A mémek mint vizuális metaforák fogalmi integrációs keretei

E mémek sűrített, vizuális analógia-alapú, problémafelismerést segítő és vizuálisan érdekes jellege miatt nagyon hatásosak, így társadalmi hatásukat tekintve kiemelkedő a jelentőségük a mai társadalmi diskurzusban, főként az online médiumok kommunikációjában. Vizsgálódásunk így nagyban kapcsolódik a kommunikáció szociális hatásaihoz (Nyíri, 2003, 2011, 2019). A társadalmi diskurzusban ez az értelmezési folyamat kultúrába, közösségbe ágyazott keretek szerint zajlik: jellemzően közösségi szinten történik, ezért társas hatással bír (Pléh, 2012a,b, 2013). E kollektív hatásmechanizmus hatványozottá teszi kommunikációs jelentőségét. A mémek maguk is képi metaforák (Coulson, 2022), újszerű mentális modellek: az átkeretezés egy újszerű conceptualizációt eredményez s új perspektívából láttathatja az adott kérdést, s ezzel újszerű megközelítések, megoldások felismerését teszi lehetővé (Schnell & Ervas, 2022, Schnell in press), aminek révén magában hordozza a hatékony s inspiratív kommunikációja folytán a társadalmi változás csíráját és lehetőségét (Nyíri, 2003, 2019; Forgács & Pléh, 2021).

Képszemantika és a tanulás kognitív pszichológiája

A fogalmi integrációra épülő mémek természetüknél fogva multimodálisak, mert vizuális és verbális információk ötvözetéből állnak. Vizuálisan a perceptuális hasonlóságok kiemelésével elősegíti a felismeréseket, inspiráló a kreativitásra és ezáltal élményt ad; figyelmet megragadó jellegével hatékony kommunikációs eszköz. Ez a facilitáció többféle kognitív stratégiával működik (Pléh, 2013). A képi metafora analógián alapul, amivel a tanulás, a problémamegoldás motorjává válik: e vizuális modalitás hatékony a tanulásban s információátadásban (Nyíri, 2009, 2011).

A hasonlóság fontos pillére a kategorizációnak. Az egyes kategóriákhoz tartozás is hasonlóságon alapul, illetve annak kiemelésén, felismerésén. Fogalmi kategóriáink gondolkodásunk építőelemei. Legalább öt olyan kognitív

mechanizmus létezik, amely a hasonlóságon alapul, s amely a képi metaforák esetében perceptuálisan illesztve facilitálja a tudás építését. Alább felvázolunk öt kognitív mozzanatot mely a hasonlóság jelentőségét mutatja meg az emberi kognícióban:

- 1. A hasonlóság az ismétlés alapja. Az ismétlés a statisztikai gyakoriság és a mintázatfelismerés fontos mozgatórugója → ezzel a tanulás elengedhetetlen feltétele (Newport, Kuhl, Saffran, Fiser).
- 2. A hasonlóság az analogikus gondolkodás alapja. Az analogikus gondolkodás végül stratégiai illesztéshez vezet el, ami facilitálja a problémamegoldást (Gentner).
- 3. A hasonlóság a szabálykiemelés alapja → ezen alapul a mintázatfelismerés → szabály alapú tanulás, nyelvten, nyelvtenulás (Chomsky).
- 4. A hasonlóság a kategorizáció alapja → a kategorizáció hierarchiába rendezett kognitív kategóriákkal dolgozik, mentális képekkel és szintekkel ezáltal a mentális reprezentáció fontos eleme, a tanulás motorja (Fodor, Rosch, Lakoff, Frith-Frith, MacWhinney)
- 5. A hasonlóság társas, empátia alapú hatása révén jelentősen hat az érzelmekre, ami fontos mozzanat az intencionalitás, közös figyelem működésében (Tomasello), s ezzel a tanulás társas kereteit adja. Ezáltal kollektív, társadalmi szintre emelkedik az üzenetátadás kommunikációs hatékonysága.

A vizuális metafora

Mi a vizuális metafora?

A vizuális metafora, másnéven képi metafora egy kép, melyben a forrás és a céltartomány képileg van megjelenítve ill. összehasonlítva. Pl.: a világ egy olvasó fagylalt (verbális metafora, nyelvi kifejezés).

5. ábra

a.

b.

„Szó szerinti” fagylalt Vizuális metafora

Szöveg is kísérheti a vizuális metaforát, módosíthatja jelentését, és létrehozhat egy multimodális képi metaforát (6. ábra): „Elolvadunk”.... Elfogyunk....”

6. ábra Multimodális képi metafora (verbális metaforikus tartalom: „Elfogyunk”)

Napjainkban képi nyelv áthatja a kommunikációt (Nyíri, 2009). A metafora minden modalitásban megjelenik és számos kontextusban rugalmasan használható.

A vizuális metafora fajtái

A tipológia függ attól, hogy a két fogalmi tartomány hogyan jelenik meg.

a.) egymás mellé rendelt: párhuzam vagy fúzió (Forceville, 2008).

7. ábra

a)

a. Képi hasonlat, párhuzam (juxtaposition)

b)

b. Hibrid metafora: fúzió

A képi hasonlat (7.a.) ábra) esetében fontos kiemelni, hogy a hallás is aktiválódik; a mémben a vizuális tartalom mellett van egy hangalapú információ is, mely aktiválódik, s szinte halljuk a vulkán, valamint a gitár robbanó hangját. E két modalitásból táplálkozó elemek mint kentaurok (Baron, 2000) integrálnak érzeteket és hatnak percepciónkra, érzékelésünkre s érzelmileg hatással vannak értelmezésünkre is.

Kontextuális vizuális metaforák

A vizuális metafora további fajtáját jelenti a kontextuális vizuális metaforák csoportja (8. a, b ábra), amely metaforák kontextusukban lehorgonyzott értelmezési heurisztikával rendelkeznek. Két alcsoportjuk létezik: (1) amelyben a forrástartomány kerül helyettesítésre metaforikusan (9. ábra) és (2) amelyben a céltartomány kerül helyettesítésre (10. ábra).

8. ábra Kontextuális vizuális metafora. Helyettesített tartomány: forrástartomány (anyatermészet)

A 8. ábrán megjelenített metafora: AZ ANYATERMÉSZET. A forrástartomány (Anya) helyettesítése: az Anya nincs expliciten megjelenítve, csupán sugallja fogalmilag a *kontextus*: a kézmozdulat és a fa domborulata az, ami az anyaméhet mintázza. E két kontextuális jegy együtt sugallja az Anya forrástartományt. A céltartalom a Természet, mert a plakát egy társadalmi üzenettel bíró zöld reklám.

A 2. típusba tartoznak azon kontextuális vizuális metaforák, amelyekben a céltartomány van helyettesítve (9. ábra).

9. ábra Kontextuális vizuális metafora („SEIKO Helps” óra reklám). Helyettesített tartomány: céltartomány (ébresztőóra)

A 9. ábrán megjelenített metafora: AZ ÉBRESZTŐÓRA EGY KAKTUSZ (éles, tűpontos). A céltartomány (óra) kaktusszal való helyettesítése a metafora alapja. Itt sem expliciten lett megjelenítve a tartomány, hanem a kontextus sugallja: a kézmozdulat s a takaró, reggeli ébredési forgatókönyv, valamint a tűpontos és tűszúráshoz hasonló éles kaktusz látványa kapcsolódik össze és integrálódik egy sajátos multimodális blenddé. Ebben az esetben az egyik tartomány meg lett jelenítve képileg, a másik nem. Ez több szinten implicit (Pléh 2012b), és nehéz vizuális, illetve multimodális integráción alapuló metafora (Ervas 2019).

A képi nyelv kognitív szemantikája és kognitív pszichológiája (Coulson, 2022)

A mémekben, vizuális metaforákban a fogalmi struktúrák „újrafelhasználása” történik meg. Részben megtartják az eredeti fogalmi kereteket, részben megváltoztatják azt, újszerű fogalmak és megféleltetések révén (10. a,b ábra).

10. ábra

a)

b)

Újrafelhasználás a metaforikus integrált struktúrákban

10.a): Man's most precious gift: Michelin kerék reklám – ékszerdobozban mint a férfi legfőbb ékszere az autó gumiabroncsa). 10.b): az ékszer mint értékes ajándék kontextus újrafelhasználásával az American Express a nőket célozza meg bankkártya-reklámjával: „Mind ékszer- mind élelmiszerboltokban

elfogadják” szlogennel; ékszer és fánk vásárlásra hangolva, s ezeket ötvözve a nők kedvenc luxus-termékeit (ékszer és fánk) jeleníti meg a kényeztetés hízelgő lehetőségét kínálva s érzelmeinkre hatva, tudatosan, manipulatív módon felhasználva a metafora érzelmekre ható erejét.

A mémek, vizuális metaforák, azaz a képi nyelv multimodális természete lehetővé teszi, hogy vizuálisan felismerjünk hasonlóságokat, facilitálja a megfeleltetéseket: párhuzamokat s az inferenciákat. Így a fogalmi elemek a felismerést és a megértést segítik. A vizuális párhuzamok, perceptuális, érzékelési (pl. szöges jégkrém (11.a ábra) hasonlóságok mentén segítik a felismerést, problémamegoldást, megértést (pl. Giora Optimális innováció (Giora 2001), vagy Sperber és Wilson Optimális relevancia fogalma (1986). Ezzel megalapozzák a generikus struktúrák keletkezését, melyek révén a mémek, képi metaforák hatékony információközvetítőként és társadalmi mediatív konstrukcióként működhetnek. Társadalmi célú hirdetés és tudatosságot növelő kampányanyag gyakori témája a környezetvédelem, ahogy ezt a 11. b, c ábra is megjeleníti. A tiszta oxigénbuborék helyett ez esetben egy tengerbe hullott szemét: papírtányér, s a kagylógömb helyett műanyaglabda úszik a vízen.

11. ábra - a,b,c ábra Hasonlóságon alapuló jelentésötvözés
WWF Zöld kampányhirdetés
Szemetelésünk fatális következményekkel jár szlogennel

A Vizuális metaforák létrehozása és hatásmechanizmusuk

A vizuális metafora sokszor a nem releváns asszociációkra építve éri el hatás-keltő erejét. Az integráció folyamatában olyan mentális terek kapcsolódnak, melyek egyébként nem állnak közeli asszociatív kapcsolatban ezért rendhagyó jellegük figyelemfelkeltő hatású, ami miatt a társadalmi diskurzusban hatásos eszközök lehetnek (12. ábra). A kapcsolódáshoz sokszor elegendő a perceptuális hasonlóság, ami azonban nem jelent logikai kapcsolódást, csak a jelzett probléma esetében köti össze a fogalmi keretezés, konceptualizáció és a benne rejlő üzenet (szőnyeg alá söpört gondok a természetvédelemben, a szemetelés

problémája) (12a), vagy az orvvadászat természetkárosító hatásai (12b) és groteszk emberi felhasználásának kontrasztja. Az egyik fő kiaknázott művelet tehát a mentális terek (perceptuális vagy logikai) hasonlósága, valamint a szándékolt funkcionalitás felfüggesztése.

A Covid fogalmi metaforái

Vizsgálódásunk nagyban kapcsolódik a mediatizált kommunikáció társadalmi hatásaihoz, csoportképző és közösségformáló erejéhez, s ezáltal a képi nyelv, esetünkben a képi metaforákkal történő megkönnyített kommunikációhoz. Ennek megértésében a klímaváltozás fogalmi metaforáit vesszük górcső alá, s azonosítva a mögöttes fogalmi metaforákat (Lakoff & Johnson, 1980), feltárjuk hogyan konceptualizáljuk a klímaváltozás, vagy más társadalmi folyamatok, problémák (pl. a Covid pandémia) jelenségét, és hogy ezeket milyen társadalmi reprezentációk jellemzik. A képi nyelv kínálta újraértelmezés (Nyíri, 2011, 2019) így központi mozzanat a konceptuális metaforák mögött húzódó fogalmi struktúrák megértésében. Ahogy a fentiekben megmutattuk, a háború gyakori forrástartomány a társadalmi problémák kezelésében, leküzdésében. Előszeretettel használjuk a betegségek értelmezéséhez, a Covid pandémia esetében is kiterjedt háborús retorika jellemezte a fogalmi kereteket s a politikai diskurzust. E háborús retorikában a Covid esetében például az alábbi megfeleltetések keletkeznek: a Covid betolakodó, agresszív, gyilkos, a politikusok arra szólították fel a társadalmakat, hogy harcoljunk a vírus ellen, öljük meg a vírust, nyerjük meg a Covid elleni háborút.

12. ábra A Covid háború retorika fogalmi metaforáinak vizuális metaforái

A betegségek konceptualizációjában és azok leküzdésében is gyakori elem a háború mint a betegség leküzdésének metaforája, azonban Susan Sontag (1978) rámutat arra, hogy a konceptualizációban a negatív aspektusok vannak kiemelve, s a beteg ezek mentén szembesül a jelenséggel. A felelősség a betegre hárul, neki kell legyőznie a bajt, és mintha rajta múlna a győzelem, ha elég ügyesen harcol, megnyerheti a küzdelmet, holott e felelősség valójában nem a beteg kezében van. Ezért a negativisztikus keretezés helyett Sontag szerint inkább pozitív átkeretezésre lenne szükség.

A pandémiáról megjelenő médiatartalmakat elemezve az ezekben rejlő eltérő perspektívákat igyekeztünk összevetni a fogalmi konceptualizációk kapcsán. A politikusoktól származó konceptualizációk jellemzően a háborús retorika megvalósulásai voltak, ám egyes természettudományos írásokat elemezve (ld. függelék az elemzett cikkek listájáról) olyan újszerű perspektívát találtunk, amely átkeretezésre ad lehetőséget, és amely új megoldások, az újraértelmezés, a rekonceptualizáció és ezzel a társadalmi változás csírájának lehetőségét hordozza magában. Ebben a keretben a COVID MINT FELVILÁGOSODÁS jelent meg, mint egy ébresztő, a vekker hangja, azzal az üzenettel, hogy ideje felébredni és változtatni. Ezzel mint egy lehetőség jelenik meg, s nem mint betolakodó gyilkos, akit le kell győznünk: egy mikroorganizmusként a mi ökoszisztémánkban velünk együtt élő entitás, amivel meg kell tanulnunk együtt élni, és elfogadva a létezését együtt kell vele működnünk a túléléshez. Ha ennek tudatában kezeljük a jelenlétét, az együttélésünk lehetséges lesz. Hiszen, ahogy a biológus szempontjai is rámutatnak: a Covid élőlény, ami akkor él, ha a gazdaszervezet is él, tehát nem érdeke megöni a gazdaszervezetet, hiszen az nem szolgálja a túlélését. Ez a konceptualizáció az alábbi pozitív átkeretezés lehetőségét adja:

Átkeretezés: Háború helyett Együttműködés

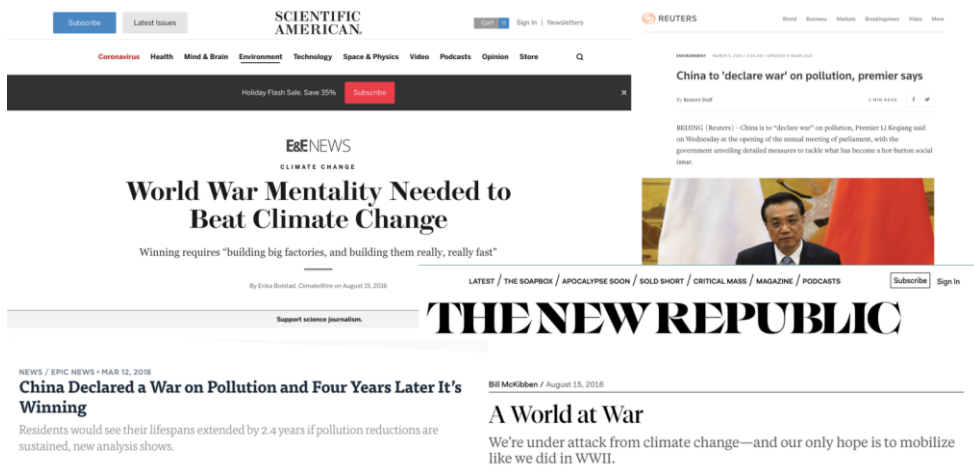
A COVID HÁBORÚ fogalmi metafora	A COVID FELVILÁGOSODÁS f m
Háborúban vagyunk (betegség)	Megosztjuk az életünket másokkal
Harcolunk	Együttműködünk
Parancsokra van szükség a túléléshez	Összefogás kell közösség szinten a túléléshez
Parancsnokokra van szükség	Mentálhigiénia, önkéntes segítők, szociális munkások, segítők kellenek
A Covid elveszi ami a miénk	Covid segít hosszú távon gondolkodni, boldogabb jövő perspektíváját adja
Izoláció kell, elszigetelődés	Térbeli elköltözés kell de társas közelség (!), összefogás (mentális egészséghez főleg)
A Covid tragédia	A Covid egy lehetőség megújulni

13. ábra A COVID MINT EGYÜTTMŰKÖDÉS fogalmi metafora megfeleltetései

A klímaváltozás fogalmi metaforái

Ahogy a pandémia, a klímaváltozás kapcsán, úgy a közéleti diskurzusban is elterjedt metafora a háború fogalmi kerete (14. ábra).

14. ábra A KLÍMAVÁLTOZÁS HÁBORÚ fogalmi metafora a társadalmi diskurzusban

Szintén széleskörben használt klíma-metafora a Betegség kognitív modellje, melyben a megfeleltetések szerint a Föld a beteg élőlény (sick patient), akár egy emberi lény. Ez a fogalmi keret naív pszichológiánk részét képezi, s erősíti az univerzális „test mint tartály” valamint embodiment fogalmát, mely szerint az emberi test s naív humán pszichológia adja konceptualizációnk kereteit, forrástartományait. További megfeleltetések: a halotti bizonyítvány (death certificate) a világvége, a felépülés (road to recovery) az új egyensúly (15. ábra).

Planet Earth is a sick patient due to climate change, says Prince Charles

Speaking at Royal Society event on health and climate change, prince says that failure to act on global warming would be 'death sentence' for the planet

📷 The Prince of Wales: 'We can only pray that our sick planetary patient might be placed on a road to recovery' Photograph: John Stillwell/PA

The Prince of Wales has compared the planet to a "sick patient," warning it could face its "death certificate" at the hands of climate change.

Speaking to health experts at the Royal Society in London on Wednesday, Charles said: "We can only pray that our sick planetary patient might be placed on a road to recovery, in the process bringing gains for human well-being."

15. ábra A KLÍMAVÁLTOZÁS BETEGSÉG fogalmi metafora

A versenyfutás az idővel konceptualizáció a harmadik gyakori és ismert fogalmi keret, melyben a ketyegő óra, versenyfutás a hangsúlyos kiemelt tulajdonságok a klímaváltozás elleni erőfeszítéseinkben (16. ábra).

16. ábra A klímaváltozás elleni harc VERSENYFUTÁS az idővel

Az átkeretezés lehetőségei mint új perspektíva és megoldás megtalálása a társadalmi változáshoz

A klímaváltozás metaforáinak kutatása során több szerző (Watts, 2018; Pléh & Forgács, 2021) is rámutat arra az ENSZ nyilatkozatban is szereplő felismerésre, hogy nem elég erős a fogalmi vészcsengő a klímaváltozás hétköznapi

idiomatikus kifejezéseiben (üvegházhatás, globális felmelegedés, széndioxid-takaró). Az ezekhez kapcsolódó asszociációk túl pozitívak, langyosak, nem sarkallnak arra, hogy radikális változtatást eszközöljön az ember, hiszen kellemesen meleg takaró és a zöld növényekben gazdag üvegház túl pozitív asszociációkat hívnak elő (Pléh-Forgács 2021). A klímaváltozás körüli diskurzus átke-
retezésének szükségességére hívják fel a figyelmet, ahogy az ENSZ kampány is (17. ábra).

17. ábra Az ENSZ kampányplakát: „Háborút hirdetünk a szavak ellen, amelyek aláássák a fenntarthatóságot”

Ez összhangban van Hans Joachim Schellnhuber elméleti fizikus természettudományos nézeteivel, miszerint a Földet inkább a „forró katlan” (hothouse) metaforával kellene jellemeznünk, vagy ehhez hasonló radikálisabb fogalmi metaforákkal és verbális idiomatikus kifejezésekkel az üvegház, széndioxid-takaró, melegedés kifejezés helyett. Ismét a természettudományoktól érkezik egy szemlélet, ami a pozitív átke-
retezés lehetőségét adja, és kínál a társadalmi folyamatokba, diskurzusba átemelve hasznos pozitív konceptualizációt, ami az újszerű perspektíva felvételével megoldási alternatíva felismerését teheti lehetővé (Van der Hel et al., 2018). Schellnhuber, aki az elméleti fizika professzora, a Németországi Klíma-hatás kutatóintézet alapítója Potsdamban, alkotta meg a „fordulópont” fogalmi metaforáját, amelyet a BBC és egyéb médiumok is felkaptak s terjesztettek mintegy hozzájárulva ahhoz, hogy a társadalmi diskurzusba új fogalmi keretezés, konceptualizáció lépjen be. A fordulópont (tipping point) metafora értelmében „átfordul” Földünk és egy visszafordíthatatlan új (rosszabb) egyensúlyba kerül (18. ábra).

Elterjed, belép a társadalmi diskurzusba

James Hansen, NASA klímakutató
December 2005, American
Geophysical Union (AGU):

"... we are on the precipice of **climate system tipping point** beyond which there is no redemption".

"...the Earth's climate is **nearing, but has not passed**, a tipping point, **beyond which** it will be impossible to avoid climate change with far ranging undesirable consequences."

- A call for action: to avoid climate change tipping points, **socio-economic tipping points** are needed

"International climate policy needs to induce a **socioeconomic tipping** to a low or no-carbon economy if we are to avoid climate change tipping points."

Lenton and Schellnhuber, 2007, p. 97

"So, what can we do? The best choice is to avoid tipping events at acceptable social costs. [...] we envisage a Third Industrial Revolution in the sense of a **socioeconomic tipping** event."

Lenton and Schellnhuber, 2007, p. 98

18. ábra A FORDULÓPONT (TIPPING POINT) metafora

A klímaváltozás másik pozitív átkeretezési lehetősége a MEGTARTÁS metafora használata és társadalmi diskurzusba való átültetése lehet. Az együttes kollaboratív hozzáállás, megtartás, összefogás lehetőségét előrevetítő pozitív átkeretezéssel elkerülhető a napjainkban társadalmi méreteket öltő klímaszorongás (mely a démonizáló, vészjósló fogalmi metaforák, konceptualizációk terjedése kapcsán erősödhet), és megteremtheti egy új perspektíva átvételét, amely révén a fogalmi átkeretezés által sugallt újszerű megközelítésből együttműködést erősítő megoldás születhet (19. ábra).

19. ábra A MEGTARTÁS („sustain”) fogalmi metafora képi megjelenítése

Összegzés

Látható módon a társadalmi diskurzusban sokszor a természettudományos perspektíva elfogadása, átvétele hoz újszerű megoldási lehetőségeket. Alább a 20-as ábra a társadalmi diskurzusba való bekerülés folyamatábráját mutatja.

20. ábra Metaforák bekerülése a társadalmi diskurzusba

Konklúziók a fogalmi metaforák vizsgálata terén

A Covid – pandémia esetében egyik kitüntetett fogalmi metaforánk (konceptuális univerzálénk) a háború, ami a betegséggel (pl. rákkal), klímaváltozással közös forrástartomány. Ez a metafora sok kritikát kapott, mivel a versengéshez, pusztításhoz kötődő negatív érzelmi attitűdöt erősíti. Ellenben egyes fogalmi metaforák a pozitív tartalmak hangsúlyozásával (pl. 'Covid mint felvilágosodás' konceptualizáció) az átkeretezés lehetőségét adják és sokkal inkább együttműködéshez vezetnek, csakúgy, mint a klímaváltozás azon metaforái (pl. a 'megtartás [sustain]' fogalmi metafora révén), amelyek a fogalmi megfeleltetés eltérő, pozitív aspektusait emelik ki (highlighted property).

Diskusszió

A fogalmi integráció megértésével és kognitív pszichológiai vonatkozásainak feltárásával betekintést nyerünk a mentális terek, integrációk (blends) képszemantikai folyamataiba és megértést facilitáló hatásaiba. E metaforák és a képek mint vizuális metaforák nem csak értelmezési keretek, hanem ezáltal bennük rejlik az átkeretezés lehetősége: újszerű mentális modellek újszerű konceptualizációt, ezzel új perspektívát kínálhatnak és a társadalmi változás csíráját hordozzák magukban (Nyíri, 2003, 2019; Forgács & Pléh, 2021; Schnell & Ervas, 2022; Schnell in press).

Konklúziók a képszemantikai vizsgáldások terén

Mint arra Nyíri rámutat, az elektronikus médiatérben megszülető kommunikációs nyelv integrálja a képi kifejezőkészséget és a szóbeliséget, s ezzel hatékonyan hat megismerésünkre, mivel tudásfolyamataink fontos eleme lesz. Ebben rejlik társadalmi változást hordozó ereje is. Fontos emberi tulajdonság a szavak, képek vagy ikonok által aktivált fogalmak integrációjának képessége; vagyis a vizuális elemek és mentális terek integrációja a blendekben történik metaforikus fogalmi integrációval. Ezen integrációk gyakran társas célokat szolgálnak, olyan affektív érzelmi célok által vezéreltek, amelyek a társas probléma szempontjából relevánsak. A blendek multimodalitása fontos tulajdonság, ami hozzájárul társadalmi kommunikációs erejükhöz.

Diskusszió

Alaptézisünk összhangban van Nyíri elgondolásával, miszerint a kommunikációtechnológiai változásokat fogalmi nyelvi és társadalmi változások is követik, s ebben a kommunikáció közvetítő szerepe és elsődleges lenyomata kulcsfontosságú (Nyíri, 2003, 2019; Forgács & Pléh, 2021). Ahogy Nyíri rámutat, az elektronikus médiatérben megszülető kommunikációs nyelv integrálja a képi kifejezőkészséget és a szóbeliséget, s ezzel hatékonyan hat megismerésünkre, mivel tudásfolyamataink fontos komponensévé válik (Nyíri, 2019; Szécsi, 2021). Ehhez kapcsolható a társadalmi változást hordozó ereje is. A képi nyelv maga is metaforaként funkcionál, hatása elsődleges, sokszor áthatja a társadalmi diskurzust, és ezáltal a nyelvi síkon működő metaforák révén hatással lehet a társadalmi folyamatokra, és azokat kedvező irányba mozdíthatja. Ez a nyelvtudomány lehetősége is egyben, mert annak tudatában, hogy az újszerű fogalmi metaforák a társadalmi folyamatok újszerű megközelítéséhez is vezethetnek, hozzájárulhat a társadalmi reprezentációk megváltozásához (Nyíri, 2011; Forgács & Pléh, 2021; Forgács, 2024; Schnell & Ervas, 2022).

Irodalom

- Baron, N. S. (2000). *Alphabet to email: How written English evolved and where it's heading*. Routledge.
- Benedek, A. & Nyíri, K. (Eds.). (2019). *Vision fulfilled: The victory of the pictorial turn*. Hungarian Academy of Sciences / Budapest University of Technology and Economics.
- Bowdle, B. & Gentner, D. (2005). The career of metaphor. *Psychological Review*, 1, 193–216.
- Coulson, S. (2022). Conceptual blending and memes. In H. L. Colston, T. Matlock & G. J. Steen (Eds.), *Dynamism in metaphor and beyond* (Metaphor in Language, Cognition, and Communication Series, 9, pp. 265–292).
- Ervas, F. (2019). Metaphor, ignorance, and the sentiment of (ir)rationality. *Synthese*. <https://doi.org/10.1007/s11229-019-02489-y>

- Ervas, F. & Schnell, Zs. (2024). Irony across cultures – A contrastive analysis of conceptualizations and social functions. In N. Banasik-Jemielniak, P. Kałowski & M. Zajackowska (Eds.), *Studying verbal irony and sarcasm: Methodological perspectives from communication studies and beyond* (pp. 279–302). Palgrave Macmillan.
- Fauconnier, G. & Turner, M. (1998). Conceptual integration networks. *Cognitive Science*, 2, 133–187.
- Flusberg, S. J., Matlock, T. & Thibodeau, P. H. (2017). Metaphors for the war (or race) against climate change. *Environmental Communication*, 6, 769–783.
- Forceville, C. (2008). Metaphors in pictures and multimodal representations. In R. W. Gibbs Jr. (Ed.), *The Cambridge handbook of metaphor and thought* (pp. 462–482). Cambridge University Press.
- Forgács, B. & Pléh, Cs. (2021). Metafora hátán lovagol a sátán – avagy miért nem értjük meg a klímaváltozás valódi fenyegetését? *Argumentum*, 17, 581–603.
- Forgács, B. (2024). A medical language for climate discourse. *Frontiers in Climate*, 6, Article 1384753. <https://doi.org/10.3389/fclim.2024.1384753>
- Gentner, D. (2010). Bootstrapping the mind: Analogical processes and symbol systems. *Cognitive Science*, 5, 752–775.
- Gibbs, R. (1994). *The poetics of mind*. Cambridge University Press.
- Giora, R. (2001). Irony and its discontent. In G. Steen & D. Schram (Eds.), *Psychology of language: In honour of Elrud Ibsch* (pp. 165–184). John Benjamins.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A practical introduction*. Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- Nyíri, K. (2003). Pictorial meaning and mobile communication. In K. Nyíri (Ed.), *Mobile communication: Essays on cognition and community* (pp. 157–184). Passagen Verlag.
- Nyíri, K. (2011). Image and metaphor in the philosophy of Wittgenstein. In R. Heinrich et al. (Eds.), *Image and imaging in philosophy, science and the arts: Proceedings of the 33rd International Ludwig Wittgenstein Symposium* (Vol. 1, pp. 109–129). Ontos Verlag.
- Nyíri, K. (2019). Postscript: The victory of the pictorial turn. https://www.academia.edu/37986334/Postscript_The_Victory_of_the_Pictorial_Turn
- Pléh, Cs. (2012a). Narratív szemlélet a pszichológiában: az elbeszélés mint átfogó metateória. *Iskolakultúra*, 3, 3–24.
- Pléh, Cs. (2012b). *A társalgás pszichológiája*. Libri.
- Pléh, Cs. (2013). *A lélek és a nyelv*. Akadémiai Kiadó.
- Schnell, Zs. & Ervas, F. (2022). Intercultural discussion of conceptual universals in discourse: Joint online methodology to bring about social change through novel conceptualizations of Covid-19. *Humanities and Social Sciences Communications*, 9, Article 215. <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01230-4>
- Schnell, Zs. (in press). Rethinking linguistic relativity in idiomaticity: Conceptual universals and frames of reference in pragmatic competence. In J. Baranyiné Kóczy & V. Jávorszki (Eds.), *Proceedings of The Third Cultural Linguistics International Conference in June 2021: Past in Present: Metaphor and Reconceptualized Tradition* (The Cultural Linguistics Series). Springer.
- Sontag, S. (1978). *Illness as metaphor*. McGraw-Hill Ryerson. https://monoskop.org/images/4/4a/Susan_Sontag_Illness_As_Metaphor_1978.pdf
- Sperber, D. & Wilson, D. (1986). *Relevance: Communication and cognition*. Harvard University Press.

- Sperber, D. (2000). *A kultúra magyarázata*. Osiris Kiadó.
- Szécsi, G. (2021). Pictorial meaning, language, tradition: Notes on image semantic analyses by Kristóf Nyíri. *Studies in East European Thought*, 4, 459–473.
- Szécsi, G. (2022). Kép és hagyomány az információ korában. In G. Szécsi, J. Boros & Zs. Nemeskéri (Eds.), *XXI. századi narratívák: Tanulmányok a filozófia, művészet és gazdaság metszéspontján* (pp. 24–45). Belvedere Meridionale Kiadó.
- Thibodeau, P. H. & Boroditsky, L. (2011). Metaphors we think with: The role of metaphor in reasoning. *PLOS ONE*, 6(2), e16782. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0016782>
- Thibodeau, P. H. & Boroditsky, L. (2013). Natural language metaphors covertly influence reasoning. *PLOS ONE*, 8(1), e52961. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0052961>
- Turner, M. (2010). Blending in language and communication. In E. Dąbrowska & D. Divjak (Eds.), *Cognitive linguistics: Foundations of language* (pp. 245–270). De Gruyter Mouton.
- van der Hel, S., Hellsten, L. & Steen, G. (2018). Tipping points and climate change: Metaphor between science and the media. *Environmental Communication*, 5, 605–620.
- Watts, J. (2018, December 13). Global warming should be called global heating – say key scientist. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2018/dec/13/global-heating-more-accurate-to-describe-risks-to-planet-says-key-scientist>
- Wittgenstein, L. (1998). *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Kiadó.

Elemzett Covid médiatartalmak, források

- Politicians call on people to fight covid war: <https://www.nytimes.com/2020/04/20/opinion/coronavirus-war-politicians.html>
- English debate on Agamben's work and covid metaphors: <https://www.ver-sobooks.com/blogs/4636-states-of-emergency-metaphors-of-virus-and-covid-19>
- Reaction from “continental” philosophers: <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/5/>
- Virus is not an enemy, we cannot destroy it because it is part of human biology: <https://www.noemamag.com/from-the-anthropocene-to-the-microbiocene/>
- Virus is not an enemy, it is a regulator of life, a guide of events: <https://www.bbc.com/future/article/20200617-what-if-all-viruses-disappeared>
- Biologist's view: Only those mutations survive that do not kill the host organism. So covid to stay with us, will have to become tame. We can tame covid. Viruses help us have an order in the ecosystem. This article calls for cooperation with the virus. Cohabitation. If we humans are part of nature, biology and life, we share the environment with viruses, germs, bacteria, and we have to cooperate. Reframing: pandemic is not an extraordinary state. It is nature. Life on Earth is a result of thousands of years in evolution. Covid19 is an answer from nature to what humans have done with nature. Viruses thus are not attackers but are protectors of ecosystem (!) REFRAMING (!): life on earth should not be competition but collaboration. Pandemic is a wind of change.
- Covid is enlightenment, it teaches us to expect the unexpected, to have a long-term view on life, protect nature and our health not only when we have problems

but prevent problems, be alert: <https://www.wired.com/story/metaphors-matter-in-pandemic-coronavirus/> Virus is not our punishment. We helped the virus go free, get mutated and spread, as we were careless, but we can tame it together if we collaborate in our communities.

Euronews: vaccination as race: <https://www.euronews.com/2021/04/21/covid-19-vaccinations-in-europe-which-countries-are-leading-the-way>; Vaccine war: <https://euobserver.com/opinion/151187>

What we need is not soldiers but firefighters: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10410236.2020.1844989>

A klímaváltozás metaforáinak kutatásában használt médiatartalmak

Tipping point metaphor: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17524032.2017.1410198>;
<https://link.springer.com/article/10.1007/s13280-011-0228-3>

Greenhouse metaphor: <https://naaee.org/eeepro/research/library/understanding-and-communicating-climate> <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/09636625211035624>

Illness metaphor: [https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196\(19\)30089-0/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196(19)30089-0/fulltext);
<https://www.jstor.org/stable/30301563>

War metaphor against climate change: <https://newrepublic.com/article/135684/declare-war-climate-change-mobilize-wwii>; <https://online.ucpress.edu/elementa/article/doi/10.1525/elementa.313/112823/Climate-and-wartalk-Metaphors-imagination>

Race metaphor against climate change: <https://thehill.com/opinion/energy-environment/581621-after-cop26-the-real-race-to-save-the-planet-is-on>;
http://www.stephenflusberg.com/uploads/2/6/9/4/26942597/2017_flusberg_matlock_thibodeau.pdf

Sustainability metaphor: <https://www.cbc.ca/radio/ideas/the-ongoing-search-for-the-perfect-climate-change-metaphor-1.5972756>; <https://en-sia.com/voices/sustainability-requires-that-we-learn-to-embrace-change-not-fight-it>

JELENTÉS, CSELEKVÉS ÉS PREDIKCIÓ

Bevezetés

Amióta az ember képes reflektálni emberi mivoltára, a világban elfoglalt helyére és szerepére, az emberi természet lényegét sokan, sokféleképpen próbálták meghatározni. E reflexiók megfogalmazásának történetében az egyik leggyakrabban előforduló jellemző a gondolkodás képessége, avagy az értelem, amit mi, emberek hajlamosak vagyunk kizárólag az emberi fajnak tulajdonítani. Az evolúciós elmélet térnyerése óta széles körben elterjedt nézet, hogy az ember egy olyan különleges állat, amelyet legfőképpen a gondolkodás képessége különböztet meg a többi, főleg a genetikai szempontból közeli rokon állatfajoktól. Az emberi értelem kialakulásának magyarázatában azonban nincs általános konszenzus. Egy manapság a kognitív tudományban, a történelem-tudományban, a biológiában és még számos tudományágban belül elterjedt paradigma szerint mi, emberek ultra-szociális állatok vagyunk. A gondolkodás kialakulásának magyarázata ebben a kontextusban ultra-szociális mivoltunkon alapul. Tény, hogy embertársainkkal magas fokon tudunk kooperálni bizonyos célok érdekében, amihez elengedhetetlen gondolataink, terveink, ötleteink, tudásunk, sőt szándékaink, vágyaink, intencióink megosztása. Ahhoz, hogy mindezeket képesek legyünk megosztani, kommunikálnunk kell egymással. Azaz bizonyos célok érdekében szándékosan meg kell tudnunk változtatni egymás viselkedését, vagy kölcsönösen meg kell értetnünk egymással intencióinkat. A kommunikációhoz elengedhetetlen egy közvetítő elem, esetünkben a nyelv, legyen szó akár jelnyelvről, gesztusnyelvről, vagy beszélt nyelvről. Ebben a megközelítésben a gondolkodás, a nyelv és a kommunikáció fejlődése gyakorlatilag elválaszthatatlan, kölcsönösen egymásra ható evolúciós folyamatnak tekinthető.

Ahhoz, hogy a sikeres kooperáció megvalósulhasson, sikeres kommunikáció szükséges, amihez a kommunikációs szándékok lehető legpontosabb beazonosítására van szükség. Azok a jelek, szavak, mondatok, amik a kommunikáció eszközeinek tekinthetők, jelentéssel kell, hogy bírjanak a kommunikáló felek számára, máskülönben pusztá kézmozdulatok, vagy akusztikus légáramlatok maradnának. Ellenben az emberi értelem számára e mozdulatok, hangok *jelentenek* valamit. A nyelvészeket és nyelvfilozófusokat régóta foglalkoztatja a kérdés: hogyan nyernek e hangok, mozdulatok, jelek jelentést a kommunikáció és az értelmezés folyamataiban?

E tanulmány a mentalista nyelvfelfogás álláspontjára helyezkedik, miszerint a nyelvi kommunikáció akkor tekinthető sikeresnek, ha a kommunikatív cselekvés résztvevői képesek beazonosítani valamilyen nyelv által közvetített, de eredendően nem nyelvi természetű mentális tartalmat. Abból a szemantikai modellből indul ki, amit a John B. Searle így fogalmaz meg:

“Bizonyos alapvető szemantikai fogalmak, mint amilyen például a jelentés fogalma, olyan még alapvetőbb pszichológiai fogalmak segítségével elemezhetők, mint a hit, a kívánság és a szándék fogalma.” (Searle, 1983, pp. 160-161).

A tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy ezt az álláspontot a kortárs kognitív tudomány elméleti keretein belül újraértelmezsem. E keretben nagy hangsúlyt kap az emberi ultra-szociális természete az emberi kognitív képességek kialakulásának magyarázatában. Szoros a kötődése az elméleti biológiához és az evolucionista felfogáshoz. Továbbá a gondolkodás és a nyelv fejlődésének alapfeltétele e szemléletben is a reprezentációs képesség megjelenése. Ugyanakkor a kortárs kognitív tudomány a reprezentáció fogalmát máshogyan értelmezi, szembehelyezkedve a korai kognitív tudomány reprezentáció-elméleteivel. A kortárs megközelítés további újdonsága a kogníció jövő-orientáltására helyezett elméleti fókusz. Az élőlények fennmaradását és önfenntartását alapvetően befolyásolja a jövő tervezése és az ezt lehetővé tevő és elősegítő képességek fejlettsége. Az ember esetében komplex, sokrétű reprezentáló folyamatok gondoskodnak bizonyos, még meg nem történt, de lehetséges események elképzeléséről, tervezéséről. A fejlett reprezentációs képesség segít kiválasztani azokat a cselekvéseket, amelyek az önfenntartás, ön-megőrzés érdekében kedvezőbb jövőbeli kimeneteket jósolnak. Egyben ez a képesség alapozza meg a gondolkodás képességét is.

Az ember bizonyos célok érdekében embertársaival kooperál, sőt, közös célokat fogalmaz meg velük, továbbá képes a célok megvalósítását közösen megtervezni embertársaival. Ez utóbbihoz elengedhetetlen a kommunikáció, ami lehetővé teszi az egyének terveinek megismerését, a különböző tervek közös mérlegelését és a csoport érdekében történő döntések együttes meghozását. A döntéshozás, mérlegelés, tervezés, következtetés – azaz a gondolkodás – fejlett, reprezentáció-éhes képességei ily módon kiterjednek a szociokulturális környezetbe is. Éppen ezért az újító elméletek a természetes és szociokulturális környezettel történő interakcióra különösen nagy hangsúlyt helyeznek a komplex kognitív képességek magyarázatában.

A továbbiakban arra kívánok rávilágítani, hogy a kogníció jövőorientáltóságát alapul vevő, ún. prediktív elme elmélete¹ új megvilágításba helyezi a kommunikációs aktusokban történő mentális tartalomátadás kognitív mechanizmusainak magyarázatát. Ez a teória az elméleti biológiában erősödött meg (Engel et al., 2015; Friston et al., 2012; Seth, 2020) és az elmefilozófiára is termékenyen hatott (Clark, 2016, 2023; Hohwy, 2013; Kirchoff, 2018; Wiese & Metzinger, 2017) ami már önmagában is a filozófiai problémák vizsgálatára való alkalmasságára utal. A prediktív elme modelljének szempontjából a kommunikáció során használt eszközök, mozdulatok, hangok, szavak, mondatok, fogalmak stb. értelmezése egyfajta “előrejelző” kognitív mechanizmuson alapul. Vagyis a kommunikáló felek megpróbálják megtippelni, megjósolni azt, hogy mi egy megnyilatkozás *legvalószínűbb jelentése* és ebből következtetnek arra a mentális állapotra, vagy tartalomra, amit a kommunikáló fél közvetíteni kíván. Ezt egyrészt az emberi elme fejlett tervező és reprezentáló képessége teszi lehetővé, másrészt ez a megközelítés új megvilágításba helyezi a nyelvi interpretáció mechanizmusainak magyarázatát.

Elméleti kontextus

A nyelvi feldolgozás prediktív-kognitív folyamatként való értelmezésének széles körben elismert képviselője a kortárs kognitív tudományban Lawrence W. Barsalou (2008). Barsalou ún. szimulációs szemantikai modellje – mely a prediktív elme elméletét is integrálja – szorosan kötődik ahhoz a kognitív tudományban végbemenő fejleményhez, amit testi, vagy pragmatikus fordulatnak nevezünk (Friston & Kragic, 2015). Érdemes tehát gondolatmenetünk építményét a testi fordulat releváns, Barsalou szemantikai modelljét előkészítő, új eredményeire alapozni, hogy azután jelen vállalkozásunk célkitűzéseit Barsalou elméletével összhangba hozzassuk. Ez egyben segít megvilágítani azt is, hogy pontosan miben tér el ez a megközelítés a klasszikus mentalista nyelvfilozófia – melynek nyelv-szemléletét kiindulóponttá tettük – nyelvi feldolgozásról és interpretációról alkotott vonatkozó elképzeléseitől (Grice, 2011; Searle, 1979).

A testi (embodied) fordulat előkészítői közt jelentős szerepet vállaltak a kognitív nyelvészet apológétái. George Lakoff, Mark Johnson, Leonard Talmy, Charles Fillmore, vagy Kövecses Zoltán munkáinak célját kis túlzással egy mondatban így fogalmazhatjuk meg: “a testi tapasztalás szemantikai jelentőségének tettenérése a nyelvhasználatban”. A kognitív nyelvészek szerint

¹ Ez a teória prediktív feldolgozás elmélet és Free Energy Principle (szabad energia elv) néven is ismeretes. Az előbbi kifejezést azok használják, akik ragaszkodnak a korai kognitív tudomány elmemodelljéhez és ehhez illesztik a prediktív teóriát. Az utóbbi a biológusok között használatos, elméleti vonatkozásairól azonban majd alább esik szó.

a jelentés konceptualizáción alapul, ami lényegében egy mentális tanulási folyamat eredménye, amely involválja a szenzomotoros tapasztalást és a kontextus tudását is. Lakoff és Johnson kognitív metafora elmélete (Lakoff & Johnson, 1980, 1999) kiváló példa erre. A szerzőpáros módszeresen kimutatja, hogy még az olyan absztrakt fogalmak használata során is, mint az OKSÁG, az IDŐ, az ELME, vagy az ÉN is tetten érhető a testhasználat a nyelvi megnyilatkozásokban². Álláspontjuk szerint ez aligha véletlen. Amellett érvelnek, hogy a külvilág tárgyaira, eseményeire tett utalások szemantikai szerepe sokkal nagyobb, mint korábban gondoltuk.

A bevezetőben utaltunk arra, hogy az ember elmével rendelkezik és a gondolkodás képessége különbözteti meg leginkább az állatoktól. Arról azonban, hogy a gondolkodás képessége mikor jelenik meg az emberi faj történetében és pontosan hogyan alakul ki, nincs általánosan elfogadott álláspont, sőt a gondolkodás folyamatainak működése és megélése oly mértékben tér el a testi tapasztalás jellemzőitől, hogy hajlamosak vagyunk egyenesen a gondolkodás absztraktságát, a testtől való elvonatkoztatottságát feltételezni, amivel a test-elme dualizmus mögötti intuícióhoz jutunk. Lakoff és Johnson számos példán keresztül mutatja be azt, hogy a gondolkodással kapcsolatos kifejezéseink korántsem absztraktak, nem távolodnak el a szenzomotoros tapasztalástól. Épp ellenkezőleg: a környezettel való szenzomotoros interakció eseményeire, tárgyaira, tapasztalataira utalnak, ezúton pedig a testi tapasztalás jellegzetességeit, élményeit, megéléseit vonják be fogalmaink, kifejezéseink értelmezési horizontjába. A gondolkodást például kifejezzük mozgás (“*hol jár az eszed?*”, “*elkalandoztak a gondolatai*”, “*nem tudunk továbblépni ebben a kérdésben*”), érzékelés (“*nem látja be az igazát*”, “*sötétben tapogatózol*”), tárgy manipuláció (“*jobb nál-jobb ötletekkel dobálózol*”), vagy akár táplálkozás (“*túl sok a körítés*”, “*ezt nem veszi be a gyomrom*”) – segítségével. A szerzőpáros szerint a nyelv a jelentés társas, interszubjektív eseményekben konstruálódik meg, a jelentés megosztásának lehetőség feltétele azonban épp a testi tapasztalás és a környezettel való testi interakciók, “*hasonló tollal írt*” története.

A mentális tartalmak privilegizáltak, közvetlenül nem férünk hozzá egymás mentális világához. Ám a külvilágot hasonló módon tapasztaljuk meg, mivel testünk, amivel interakciót folytatunk a külvilággal, nagyon hasonló adottságokkal, képességekkel, lehetőségekkel bír – mondja Lakoff és Johnson. Ennélfogva a jelentéskonstrukció alapja a kognitív metafora, melynek forrástartománya mindig olyan testi tapasztalásra utal, amelyen osztozunk (a fenti

² Ebben a mondatban is könnyen figyelhetünk a “tetten érés” kifejezésre, mely (kognitív) metaforikus értelemben valamilyen testi cselekvésre való kitüntetett figyelmet integrál a mondat értelmezéséhez, amit a szerzőpáros “kimutat”, mintha valóban mutatna valamit számunkra, amit megláthatunk (A tudás = látás kognitív metaforával kifejezve).

példákban például járás, lépés, látás, dobálás, evés) és amit testi adottságainknál és képességeinknél fogva hasonlóan tapasztalunk. Ily módon a nyelvi interpretációs folyamatokat a környezettel történő interakció tapasztalatainak metaforikus "csatolásai" segítenek orientálni az értelmezőt a jelentés utáni kognitív nyomozómunkában.

Lakoff és Johnson kognitív, vagy fogalmi metafora elmélete a kognitív tudomány testi fordulatába ágyazódik bele. E fordulat főszereplői, mint például a *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience* szerzői, Varela, Thompson és Rosch, explicit módon utalnak Lakoffra és Johnsonra mint az elme megtestesültségét (embodiment) hirdető elméletük gyakorlati megvalósítóira. A testi fordulat lényegében azt fogalmazza meg, hogy a test szerepe a kogníció magyarázatában jelentősebb, mint gondoltuk. A test nem csupán információszállító és cselekvés végrehajtó közeg az elme és a külvilág között. A test szenzoros és motoros rendszerei a kogníció alkotóelemei, azaz konstitutív részei. Ennélfogva az érzékelés és a cselekvés is szó szerint kognitív. Egy másik lényeges vonása az embodiment elméletének az, hogy a kogníció nem eleve adott megismerési struktúrákon alapul, hanem a környezettel történő testi interakció mentén kialakul. Továbbá a kognitív képességek olyan mentális, emergens jelenségek, melyek szerkezeti alapjait meghatározzák a külvilág megismerése során végrehajtott cselekvések, beleértve a szociokulturális környezet megismerését is. Ezen a szemléleten alapul az a tézis, miszerint a jelentés forrása a cselekvés, melyet alább fogunk kifejteni.

Az elméleti kontextus harmadik pillére az utóbbi évtized fejleménye, a prediktív elme modellje, ami szorosan kötődik a kognitív tudomány testi fordulatának eredményeihez. Ez az elmélet úgy tekint a kognícióra, mint egy következtető gépezetre (Clark, 2023), aminek legfőbb feladata különböző események, állapotok kimeneteleinek lehető legpontosabb előrejelzése. Ez egy általános magyarázat, a vércukorszint állapotváltozásaitól az érzéki adatok forrásának azonosításán keresztül a nyelvi jelentés prediktálásáig mindenre vonatkoztatható, ami az organizmus irányításáról szól a minél kedvezőbb homeosztatisztikus állapotok³ elérése felé. Mindehhez nélkülözhetetlen előre látni, megjósolni azokat a kimeneteleket, amelyek kedvező állapotokkal kecsegtetnek. Ez a szemlélet a kogníció jövő-orientáltságára mutat rá, továbbá egy olyan ismeretelméleti pozíció rögzít, amiben nincsenek fixált jelentések, minden esemény "csak" valószínű, a kogníció feladata pedig a bizonytalanság csökkentése, a valószínűség növelése.

³ Ezek az állapotok nem csak közvetlenül a testre vonatkoznak. Damasio (2010) szociokulturális homeosztázis fogalma például a szociális környezetben történő érzet-egyensúly-keresésre utal, vagyis olyan szociális cselekvésekre, amelyek kedvező, kíváncsok, ideális állapotok felé vezetnek a cselekvőt.

A prediktív elme teória az emberi kogníció természetét a biológia felől közelíti meg. Abból indul ki, hogy minden organizmusnak a sikeres navigációhoz és a túléléshez előre kell terveznie, és a tervek közül igyekszik a túlélése szempontjából legkedvezőbbet kiválasztani. Máshogy fogalmazva: az organizmusnak döntéseket kell hoznia önmaga fenntartásának érdekében. A döntések meghozásának feltétele viszont az, hogy különböző dolgok, események, állapotok számára *jelentsenek* valamit. A következő fejezetben a jelentés fogalmát a biológia felől közelítjük meg, a testi fordulat elméleti kontextusában és annak jelentős képviselőire hivatkozva. Ez a kifejtés fogja megalapozni azt az állítást, miszerint a jelentés olyan konstrukciós eljárás eredménye, mely prediktív-kognitív tevékenységet foglal magában.

A jelentésadás mint az életben maradás záloga

A kognitív tudomány testi fordulatának a biológia tudománya felől érkező, vagy arra hivatkozó szószólói amellet érvelnek, hogy a kogníció fogalmát az élet fogalma felől kell megragadnunk. Ezt az álláspontot nevezhetjük az élet-elme folytonosság tézisének is. A tézis egyfelől az ún. autopoetikus enaktivizmusban, másrészt a prediktív elme elméletben bontakozik ki.

Az autopoézis elméletét alapul vevő teoretikusok szerint (Varela, Thompson & Rosch, 1991; Thompson, 2015) a jelentés nem más, *mint organizmus-relatív tartalomhoz jutás*. E tartalmak nélkülözhetetlenek a környezetben való eligazodáshoz. Evan Thompson (2015) úgy fogalmaz, hogy az élet jelentésadás (sense-making) bizonytalan körülmények között. Egyszerűbben fogalmazva, annak az organizmusnak, amely fenn akarja tartani magát a folyton változó, kihívásokkal teli környezetben, jelentésekkel kell felruháznia azokat a dolgokat, eseményeket, amikkel interakcióba kerül. Ez fogja ugyanis irányítani a viselkedését. Ez a fajta felruházása, vagy felcímkézése, a világának segít eldönteni, hogy mi hasznos, mi semleges, mi káros számára az önfenntartás szempontjából. E jelentések olyan tartalmak, amelyek organizmus-relatívak, vagyis függenek az organizmus fizikai adottságaitól, képességeitől, egyúttal ezek a tartalmak rajzolják ki a szignifikanciák világát az organizmus számára. Ahogy Andy Clark (2023) fogalmaz, az élőlény úgy találkozik a világgal, mint cselekvések jelentés-teli arénájával és a világának különböző állapotait vonzóknak, ígéretesnek, semlegesnek, vagy elkerülendőnek tartja. Az eképp értelmezett jelentésadás folyamatait új szintre emelte az érzetek megjelenése az evolúció során. A biológiailag fejlettebb élőlények számtalan érzettel tudják felruházni a környezetüket, ily módon az érzetek segítségével mintegy “beárazzák” azt (Johnson, 2007; Damasio, 2010).

A másik megközelítés, mely a biológia felől jön és a prediktív elme modelljébe érkezik, azt mondja ki, hogy az jelentésadás a bizonytalanságsökkentés eszköze (Friston & Samothrakis, 2012). Mint említettük, az élőlény gyakran bizonytalan, változó, döntéseket kikényszerítő környezetben van benne, ahol számos esemény, hatás éri, amik közt el kell igazodni és sikeresen irányítani magát az életben maradás érdekében. Az élet fogalma ebben a megközelítésben az entrópia fogalmához kötődik. Az élőlény magától képes ellenállni az entrópiának és arra törekszik, hogy újra és újra reprodukálja magát. Az entrópia fogalma ebben a kontextusban a bizonytalanság mértékével függ össze. Minél sikeresebben tudja az élőlény a bizonytalanságot csökkenteni, annál sikeresebb az önfenntartásban. A jelentésadás célja ebben az értelmezési keretben: a lehető leggyorsabban, a lehető legjobb predikciókat “gyártani” a világról a döntéshozási folyamatok elősegítésének céljából, melyek az élőlény ön-fenntartásáról, ön-megőrzéséről szólnak.

A jelentésalkotás kognitív mechanizmusai

A testi fordulat kognitív tudományában általános a konszenzus arról, hogy a kogníció a cselekvést szolgálja. Ez a szemlélet szembehelyezkedik a kognitív tudományt uraló korábbi paradigmával, miszerint a kogníció elsősorban az információ-feldolgozásról szól. A kogníció lényege a sikeres cselekvés hatékony elősegítése. A kogníció fő tevékenysége pedig a környezet felfedezése, feltárása, *cselekvéssel*. A felfedezés főszereplője és legfőbb alakítója a test. Testünkkel vagyunk benne a környezetben, testunktől függenek észlelési és cselekvési lehetőségeink, maga a test pedig a környezet felfedező kognitív folyamatok konstitutív része. A környezet felfedezésének és megismerésének alapfeltétele az érzékelés és cselekvés inherens kapcsolatában keresendő. A környezet felfedezése során a szenzoros és motoros rendszerek folyamatosan, mintegy “loop-szerűen” kölcsönösen módosítják egymást, az egyes, ismétlődő mintázatok pedig kognitív sémákban rögzülhetnek. Ez utóbbiak egyfajta neurális térképek (Damasio, 2010) a környezetről, amik a kogníció alapköveinek számítanak. Az agy-test-környezet interakciókban számos olyan mintázat keletkezik, amely a túlélést hatékonyabb módon szolgálja, vagy egyszerűen hasznosnak bizonyul a környezetben bizonyos célok elérésére. A megismerés valójában nem a világról szól *en bloc*, hanem a világ bizonyos “szeleteiről”, azaz a megismerési szituációkról, amikben a felfedező bizonyos, cselekvéseket végrehajt, a szituáció határai között. A megismerési szituációkban szerzett, organizmus-relatív tudás válik később a konceptualizáció alapjává. Így jutunk el a megismerési szituációktól a fogalmakig, amik a megismerés, a gondolkodás és a nyelv nélkülözhetetlen elemei. Barsalou a megismerési szituációk konceptualizációját így fogalmazza meg:

“Ha a perceptuális tapasztalás a szituációk formáját veszi fel, és ha a konceptuális reprezentáció a perceptuális tapasztalást szimulálja, akkor a fogalmi reprezentáció formájának fel kell vennie az érzékelt szituáció formáját.” (Barsalou, 2008, p. 1238).

Barsalou szemantikai elmélete szerint a fogalmak a megismerési szituációk *perceptuális* reprezentációi (Barsalou, 1999, 2009). A környezettel történő interakciók során számos tárgy, esemény, tulajdonság, introspektív állapot rögzülhet a hosszú távú memóriában. A megismerési szituációk azonban tipizálhatók, specifikálhatók. Így egyes, specifikus megismerési helyzetben rögzült, releváns tárgyak események, cselekvési forgatókönyvek, tulajdonságok, érzetek, introspekciók, fogalmak kereteibe integrálódnak. Az így keletkezett, perceptuális fogalmakat Barsalou szimulátornak nevezi. Mit érthetünk a szimulátor kifejezésen? A fogalmak Barsalou szerint egyfajta tapasztalás-szimulátorok. Vegyük például az étterem fogalmát, illetve az étteremben levés megismerési szituációját. Ez a szituáció nyilvánvalóan olyan jellegzetességeket foglal magában, amelyek szignifikánsak, megkülönböztethetők más megismerési helyzetektől, mint például kerékpározni, takarítani, olvasni, futballozni stb. Az étterem fogalmi keretének főbb szereplői a szakács, a pincér, a vendég, a teríték, a menü, továbbá cselekvési forgatókönyveket is magában rejt, mint például ételt rendelni, ételt készíteni, fizetni, valamint érzet-introspekciókat tartalmaz (kellemes hangulat, finom étel). Barsalou szerint az étterem fogalma egy tipikus megismerési szituáció perceptuális reprezentációja mely az ott-lét (az ő fogalmával: being there) élményével jár. Mivel a perceptuális reprezentációkat a szenzomotoros rendszer aktiválja, ezért valójában a kognitív rendszerben egy prototipikus “mintha étterembe lennénk” élmény rekonstruálódik és válik fenomenálisan hozzáférhetővé. A “mintha” szó az elmélet különösen fontos szereplője. Barsalou szemantikája Antonio Damasio kutatásaira hivatkozik, amelyek arra világítanak rá, hogy az agy képes bizonyos célok érdekében olyan szenzomotoros állapotokat generálni, amelyek valós időben, a jelen környezetében nem állnak fenn, de úgy éljük meg őket, *mintha* ezekben az állapotokban lennénk és az ezekkel járó tapasztalatok, események megtörténnének. Damasio ezt az agy szimulációs képességének nevezi. Nem véletlen, hogy Barsalou szerint a fogalmak olyan szimulátorok, melyekből számos szimuláció kibontható. A “kínai étterem”, “gyorsétterem”, “önkiszolgáló étterem” kifejezésekben az étterem fogalomhoz kapcsolt fogalmak módosítják az étterem fogalom szimulációit, integrálva a kiegészítő fogalmak által közvetített tulajdonságokat, relevanciákat.

Az agyi szimulációs elmélet egyben a prediktív elme elméletének alapja is. A szimulációs képesség teszi lehetővé annak előrejelzését és kvázi megélését, hogy mi lenne, ha az étterem kínai, önkiszolgáló, vagy gyorsétterem lenne,

milyen helyzetben találnánk ezekben magunkat és mik lennének a cselekvési lehetőségeink. A fogalmi reprezentációnak tehát két fő jellegzetességét állapíthatjuk meg Barsalou nyomán. Egyrészt azt, hogy a fogalmi reprezentáció nem szakad el a szenzoros és motoros modalitásoktól (vagyis embodied), a másik pedig, hogy a fogalmak szimulációja egy tényellentétes, “mi lenne ha” típusú reprezentáló kognitív mechanizmust foglal magában. Ez utóbbi a prediktív elme modell ún. hierarchikus reprezentáció elméletének kiindulópontja egyben (Williams, 2017).

Tapasztalás, jelentés és valószínűség: a prediktív elme modellje

A prediktív elme modellje a percepció, a cselekvés, a kogníció és a köztük lévő kapcsolatok leírására alkalmazható egyszerűen, átfogóan, fogalmilag egységes módon (Wiese & Metzinger, 2007). Elfogadja a testi fordulat ama tézisé, miszerint a kogníció szerkezeti alapja az érzékelés és a cselekvés inherens kapcsolatában rejlik, a kogníció a sikeres cselekvést segíti elő és a környezet aktív felfedezéséről szól, aminek kulcsszereplője a test. Ahhoz, hogy az élőlény kedvező állapotok felé irányítsa cselekvéseit, folyamatosan előre kell jeleznie saját szenzoros, motoros és homeopatikus állapotait. Ezt oly módon viszi végbe, hogy az aktuális szenzoros inputokat és állapotokat korábbi, releváns, a tapasztalási szituációkban szignifikáns állapotokhoz viszonyítja. Máshogy fogalmazva, a szenzoros állapotok érzékelése folyamatosan azzal a tudással találkozik, amit az élőlény korábban a világról megtanult. Az entrópia határ alatt tartásához elengedhetetlen “kiszámolni” az aktuális szenzoros inputok okainak valószínűségét a kondicionálódott, valószínűségekre vonatkozó belső modellekre támaszkodva, ezekhez viszonyítva. Egyszerűbben szólva, a prediktív kognitív tevékenység leírható egy folyamatos kérdésfeltevésként is a világ felé: ilyen és ilyen szenzoros input, ilyen és ilyen szituációban mi lehet? Ha az utcán sétálva megpillantunk egy étterem feliratot, hamar előre tudjuk jelezni azt a szituációt, hogy mi lenne, ha bemennénk, ott mi történne, milyen cselekvési lehetőségeink lennének, milyen célokat fogalmazhatnánk meg (pl. éhség csillapítása). E prediktív mechanizmus viszonyítási pontja az éttermekkel kapcsolatos korábbi tapasztalataink, amik Barsalou szerint a valóság átélhető szelektiként szimulátorokba (fogalmakba) integrálódnak. Az aktuális állapotaink pedig befolyásolják azt a döntést, hogy bemegyünk az étterembe, vagy sem (mi lenne ha bemennénk, mi lenne, ha nem..., ott mi lenne ha ezt rendelnénk, mi lenne, ha azt stb.).

Az aktuális tapasztalási mezőnek a korábban megszerzett tudással történő összevetése a prediktív modell szerint a kogníció átható tulajdonsága, ami nem csak akkor van jelen, ha a szenzoros adat nehezen átlátható, zajos,

hanem mindig (Kirchoff, 2018). Ennélfogva az, amit észlelünk valójában a beáramló szenzoros adatok és az elénk siető, azoknak mintegy gátat szabó korábbi tudás találkozása. A prediktív elme elméletének terminológiájában a megszerzett, az aktuális tapasztalást formáló, alakító, rendező tudást *prioroknak* nevezik (Swanson, 2016). A priorok egyfajta probablilisztikus korlátok, amik leszűkítik a hipotézis teret a feldolgozás, értelmezés folyamatait segítve. A priorok között vannak összetett, ún. absztrakt priorok, vagy hiperpriorok, mint például a sémák, a fogalmak, a tér és időbe rendezés, melyek a hipotézis tér szűkítésének hatékony eszközei. A hiperpriorok tulajdonképpen szisztematikus elvárásokat testesítenek meg a világ dolgaira vonatkozólag. A fogalmak ebből az aspektusból olyan összetett belső modellek, melyek a szenzoros tapasztalásból származnak és a bizonytalanságcsökkentésért felelős prediktív folyamatok története során alakulnak ki.

Konklúzió: az interpretáció predikciókat involvál

Barsalou (2008) szerint a predikció a nyelvi megértés lényege. A nyelvi feldolgozás olyan processzus, amiben a nyelvhasználó aktív módon alkotja meg a jelentést. Vagyis a jelentést nem dekódoljuk (korai kognitív tudományos paradigma), hanem kialakítjuk, máshogy fogalmazva, a testi fordulat paradigmájának terminusával: csináljuk. A nyelvi kifejezések mindig olyan perceptuális tartalmakat involválnak, amelyek túlmutatnak a nyelven⁴ és amelyek a szituált konceptualizáció folyamataiban keletkeznek⁵. A nyelvi interpretáció ugyanezen a folyamatokon és tulajdonságokon alapul. Az interpretáció processzusában a nyelvhasználók a korábbi tudásukhoz viszonyítva (priorok) igyekeznek prediktálni (megtippelni, bejósolni) egyes mondatok jelentését. Ezekhez pedig különböző szimulációkat bontanak ki, hogy eldönthessék, mi az értelmezendő megnyilatkozás legvalószínűbb jelentése. Ha a jelentést sikerül ily módon megragadni, lehetőség nyílik a sikeres kommunikáció érdekében a másik fél szándékainak, vágyainak, gondolatainak és egyéb attitűdjeinek beazonosítására. A jelentés mögötti szándék feltárásának gravitációs középpontja pedig a testi tapasztalás hasonlósága a kommunikáló felek közt. Ez garantálja a megismerési szituációk hasonlóságát, amik a szituációk formáját hordozó perceptuális fogalmak irányításával, hasonlóképpen megélt perceptuális szimulációk mentális reprezentálását vonja maga után. Az ezekbe történő belehelyezkedés (ott-lét – being there) pedig lehetővé teszi a releváns érzetek, cselekvési forgatókönyvek, introspekciók stb. beazonosítását. Az értelmező tehát

⁴ Lásd: Elméleti kontextus fejezet kognitív nyelvészetre vonatkozó részei.

⁵ Lásd: Elméleti kontextus fejezet kortárs kognitív tudományos elméleteiről szóló részei a testi fordulat vonatkozásában.

nyilvánvalóan nem a másik fél érzeit ragadja meg közvetlenül, hanem a saját, általa megélt megismerési szituációkkal járó szenzomotoros tapasztalást aktiválja. A testi tapasztalás hasonlósága pedig garantálja azt, hogy valamilyen hasonló állapotot aktivált, mint az a mentális tartalom, amit kommunikációs partnere közvetíteni kívánt. A tanulmány gondolatmenete mögötti kognitív tudományos és szemantikai elmélet szempontjából tehát az értelmezők a nyelv által közvetített fogalmak mint tapasztalási szituációk szimulátorait rekonstruálják a szenzomotoros rendszereikben és ennek tudatában következtetnek a megnyilatkozások mögötti szándékokra.

Előfordul, hogy a jelentés mögötti mentális tartalom mégis homályos marad számunkra, mint például amikor az egyik fél nem explicit módon fejez ki valamit, hanem utal valamire, vagy implikál valamit (Grice 2011). Eme gyakori jelenség magyarázatában a szimulációs szemantikai elmélet a grice-i maximák kihívójává lép elő. Innentől kezdődik ugyanis igazán a mentális, jelentésjósító nyomozómunka, amely mechanizmusának magyarázatához Fauconnier és Turner (2003) mentális tér elmélete adekvát keretet nyújthat.

Irodalom

- Barsalou, L. W. (1999). Perceptual symbol systems. *Behavioral and Brain Sciences*, 4, 577–660.
- Barsalou, L. W. (2008). Simulation, situated conceptualization, and prediction. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 364(1251), 1281–1289.
- Barsalou, L. W. (2009). Situating concepts. In P. Robbins & M. Aydede (Eds.), *The Cambridge handbook of situated cognition* (pp. 419–439). Cambridge University Press.
- Burr, C. & Jones, M. (2015). The body as a laboratory: Prediction-error minimization, embodiment and representation. *Philosophical Psychology*, 4, 586–600.
- Clark, A. (2016). *Surfing uncertainty: Prediction, action and the embodied mind*. Oxford University Press.
- Clark, A. (2023). *The experience machine: How our minds predict and shape reality*. Pantheon Books.
- Damasio, A. (2010). *Self comes to mind: Constructing the conscious brain*. William Heinemann.
- Engel, A. K., Friston, K. J. & Kragic, D. (2015). Introduction: Where is the action? In A. K. Engel, K. J. Friston & D. Kragic (Eds.), *The pragmatic turn: Toward action-oriented views in cognitive science* (pp. 1–16). The MIT Press.
- Fauconnier, G. & Turner, M. (2003). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books.
- Friston, K., Samothrakis, S. & Montague, R. (2012). Active inference and agency: Optimal control without cost functions. *Biological Cybernetics*, open access publication. <https://doi.org/10.1007/s00422-012-0512-8>
- Grice, H. P. (2011). *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat Kiadó.
- Hohwy, J. (2013). *The predictive mind*. Oxford University Press.
- Johnson, M. (2007). *The meaning of the body: Aesthetics of human understanding*. The University of Chicago Press.

- Kirchoff, M. D. (2018). Predictive processing, perceiving, and imagining: Is to perceive to image, or something close to it? *Philosophical Studies*, 3, 751–767.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. Basic Books.
- Searle, J. R. (1983). *Intentionality: An essay in the philosophy of mind*. Cambridge University Press.
- Seth, A. (2020). The brain as a prediction machine. In L. Mendonca, M. Gurado & S. S. Gouveia (Eds.), *The science and philosophy of predictive processing* (pp. 14–18). Bloomsbury.
- Swanson, R. (2016). The predictive processing paradigm has roots in Kant. *Frontiers in Systems Neuroscience*, 10, Article 79.
- Thompson, E. (2015). *Waking, dreaming, being: Self and consciousness in neuroscience, meditation, and philosophy*. Columbia University Press.
- Varela, F. J., Thompson, E. & Rosch, E. (1991). *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. The MIT Press.
- Wiese, W. & Metzinger, T. (2017). Vanilla PP for philosophers: A primer on predictive processing. In T. Metzinger & W. Wiese (Eds.), *Philosophy and predictive processing: 1* (MIND Group, open access journal). <https://doi.org/10.15502/9783958573024>
- Williams, D. (2017). Predictive processing and the representation wars. *Minds and Machines*, open access journal. <https://doi.org/10.1007/s11023-017-9441-6>

TÉR, IDŐ ÉS A JÓZAN ÉSZ – NYÍRI KRISTÓF 80¹

2004-ben Nyíri Kristóf hatvanadik születésnapja alkalmából készítettünk egy portréfilmet az ünnepeltről, ahol jómagam, filozófia PhD hallgatóként, riporteri szerepben azt a fiktív kérdést tettem fel, hogy száz év múlva egy, a jövőben megjelenő *Ki kicsoda?* lexikonban, mit olvasna szívesen a Nyíri Kristóf szócikk alatt? (Part-Oldalak Kulturális Egylet, 2004). Summázó válasza így hangzott: „...azt olvasnám szívesen, hogy sikerült a magyar filozófiai szakma és a szélesebb közönség számára közvetíteni egy olyan szemléletet és olyan műveltséganyagot, amely a filozófiatörténeti hagyományt és az új problémákra való válaszadás igényét valahogy szintetizálta.” A filmben több alkalommal, újra és újra, nyomatékosan hangsúlyozva fejezi ki Nyíri azt az elemi szándékát, hogy a kortárs jelenségek és kihívások elemzése, a rájuk adott reflexiók szervesen illeszkedjenek a filozófia ránk hagyományozott struktúrájába.

Egy ekkortájt megjelent interjúban Nyírit arról faggatták, vajon filozófusként mit tekint feladatának. A kérdező utalt rá, hogy a filozófia az elvont, a nehezen érthető gondolkodás világa. Nyíri erre reflektálva fogalmazta meg mondatát, mely azóta is elkísér minden pillanatomban, amikor az érthetőség a tét: „Az emberek nem kódósításra és homályra kíváncsiak, hanem tényekre és összefüggésekre.” De milyen tényeket, milyen ténytyszerű összefüggéseket tud nyújtani a filozófia? A tény fogalmát hallva mindenekelőtt a természettudományos megfigyelések, az adatgyűjtés, maga az empiria, a tapasztalati eljárás menete jut eszünkbe, márpedig a filozófia a priori igényekkel fellépő gondolkodás.

Ha az érthetőség a tét, ha ezt tekintjük a filozófia alapvető esszenciájának, akkor az eredetét kutatva időben jóval távolabbra nyúlhatunk, mint a görög filozófia aranykorának két és félezer éve. De lehet, hogy rossz úton járunk. Talán az érthetőség túlságosan általános elvárás ahhoz, hogy a filozófia megkülönböztető jegyeként tekintsünk rá. Ugyanakkor van itt egy apró részlet, vagy inkább mozzanat, ami könnyen elkerüli az ember figyelmét, márpedig a filozófiához kapcsolódó alapvető, kiinduló eljárásokat helyezi új megvilágításba. Nevezzük ezt összefoglalóan emberi tényezőnek, és arra kívánok rámutatni, hogy ez Nyíri filozófiájának egyik legmeghatározóbb karakterjegye.

¹ Készült az RRF-2.3.1-21-2022-00014 azonosítószámú „Éghajlatváltozás Multidiszciplináris Nemzeti Laboratórium létrehozása” elnevezésű projektben a Magyarország Helyreállítási és Ellenállóképességi Tervének keretében, az Európai Unió Helyreállítási és Ellenállóképességi Eszközének támogatásával.

Kanyarodjunk vissza a portréfilm születésének idejére, az azt követő pár esztendőre. 2007-ben, „Mobiltársadalomkutatás, Paradigmák – perspektívák” címmel látott napvilágot Nyíri szerkesztésében az a mobilkommunikáció jelenségére reagáló kötet, ami „összefoglaló képet törekszik adni ama kutatások eredményeiről, amelyek a mobilkommunikáció társadalomtudományi kérdéseivel kapcsolatban világszerte mintegy 2000 óta, Magyarországon pedig a T-Mobile (2004-ig Westel Mobil Rt.) és a Magyar Tudományos Akadémia együttműködésében A 21. SZÁZAD KOMMUNIKÁCIÓJA projekt keretében 2001 januárja óta folynak.” (Nyíri, 2007, p. 7). A kötetben jómagam a „tér”, míg Nyíri az „idő” fogalmát állítja fókuszba, a két tanulmány egymást követi: tér-idő. Nyíri így fogalmaz az Előszóban: „Távolság, kommunikáció és tér a témája András Ferencnek, éspedig a tér abban a sajátos értelmezésben is, amellyel Manuel Castells – az Információ kora világhírű, Magyarországon is jól ismert szerzője – az „áramlások terét” az „időtlen idővel” köti össze. Castells és a mobilkommunikációval megváltozó idő tematikáját jelen kötetben Nyíri Kristóf szövi tovább. A kötetben szereplő tanulmányom írásakor még nem gondoltam, hogy a „tér” fogalma milyen meghatározó lesz pályafutásom elkövetkező éveiben, sőt akkoriban az volt az előérzetem, hogy a „térrel” szemben az „idő” sokkal nagyobb jelentőséggel bír a kommunikáció folyamatában, és némileg irigykedve figyeltem, ahogyan Nyíri az „idő” fogalmát intellektuálisan belakja. Pedig volt intő jel, hogy ne becsüljem le a „teret”. A fentebb hivatkozott és a tanulmányomban idézett Manuel Castells így rögzíti kettejük sorrendjét: „Mivel a tér és az idő a természetben és társadalomban szorosan összefonódik, ez lesz az alábbiakban kifejtett elemzésem fő nyomvonala. Azonban az egyértelműség kedvéért először a térre koncentrálok..., azután pedig az időre... A sorrend nem véletlenszerű: a legtöbb klasszikus társadalomelmélettől eltérően, amelyek feltételezik, hogy az idő uralkodik a tér felett, a magam részéről azon az állásponton vagyok, hogy a hálózati társadalomban a tér szervezi az időt” (Castells, 2005, p. 494).

Az „idő” elsőbbségének érzete részemről alapvetően a rend, a magyarázó erő iránti vonzalom volt. A „tér” akkoriban semleges valaminek tűnt, amire építve nem értelmezhető a sorrendiség: sem maga az okság, sem az emberi választást feltételező értékrend. Az egymásutániség, a fennállás tartama, lehetőség és valóság, a döntés mozzanata – ezek a szempontok az „idővel” jelennek meg, a „tér” felől tekintve irreleváns felvetések. A tér pusztán a benne felbukkanó elemek elkülönülését követeli, azon túl minden mindegy. „Minimális elköteleződések” alcím alatt a 2007-es cikkemben ezt így rögzítettem: „...semmiféle tér sem születhet meg, ha kirekesztjük a távolság lehetőségét, és semmiféle távolság sem jöhet létre, ha kizárjuk a lehetséges szereplőket, ame-

lyek közt a távolság fennáll.” (András, 2007, pp. 85-86). Majd pár sorral lentebb: „Már pusztán abból, hogy az elkülönítés mellett foglalunk állást, levezethető a szereplők néhány alapvető jellegzetessége. Először is minden szigorú elkülönítés alapja az adott elemek eredetisége, abban az értelemben, hogy megkülönböztető sajátosságuk nem vezethető le a rendszeren belül egy másik elemből. Fogalmazhatunk úgy, hogy bármely tér szükségképpen decentralizált, elemei plurálisak, a származás tekintetében egyikük sem lehet kitüntetett a másikkal szemben.” A tanulmány címének megválasztása önmagában azt sugallta, „A tér mint kommunikációs színhely”, hogy a kommunikációs szituáció térszerű, ahol nem megengedett az alapelemek rangsorolása.

Az elgondolás hátterében Donald Davidson felfogása állt, aki a megértés triangulációs modelljében a beszélő, az értelmező és a tárgy hármását nem tekinti egymásra redukálhatónak. „(...) az asztal fogalmával rendelkezni nem más, mint hogy valaki felismeri a háromszög létét, az egyik csúcán önmagát, a másodikon egy önmagához hasonló teremtményt, míg a harmadikon a közös térben található tárgyat.”² (Davidson, 1992, p. 121). A kommunikációs szituáció részeinek hiánytalan meglétét, Davidsonnal összhangban, jómagam is evidenciának és a megértés-megértés kiküszöbölhetetlen kritériumának tekintettem.³ Lépünk most egy lépéssel közelebb ehhez az evidenciához.

Fontos sarkköve volt tehát akkori gondolatmenetemnek, hogy térről és időről kizárólag emberi nézőpontból beszélhetünk, szűkebben a megértés pozíciójából. Nemcsak Davidson, hanem a Nyíri-féle kutatási projekt során kulcsszerepet betöltő szerzők úgyszintén kiinduló premisszának tekintették az emberi tényezőt. A megértés magyarázó erőre utal, ami most azt jelenti, hogy a megértést nem támogató terület – az ockhami borotva szellemében – egyszerűen lementszhető az érvelés testéről. E logika mentén halad Manuel Castells, amikor az „áramláster” fogalmát a hálózati társadalom vonatkozásában bontja ki. Castells radikális formában azonosul David Harvey érvelésével, aki szerint a tér és az idő nem érthető meg a társadalmi cselekvéstől függetlenül (Harvey, 1992). Castells szavaival: „A tér a társadalom kifejeződése... a tér nem a társadalom valamiféle fénymásolata, hanem maga a társadalom.” (Castells, 2005, p. 532). Első olvasatra meghökkentően hat a gondolat, miszerint a tér és a társadalom azonosíthatóak, magyarázó erő szempontjából azonban döntő lépés. Amikor úgy fogalmazunk, hogy a tér és az idő nem érthető meg a társadalmi működéstől függetlenül, akkor nem a teret és az időt, hanem a megértésüket tekintjük elválaszthatatlannak a társadalomtól. Ennek szellemében

² „...to have the concept of a table ... is to recognize the existence of a triangle, one apex of which is oneself, the second apex another a creature similar to oneself, and the third an object ... located in a space thus made common.” (Davidson, 1992/2001, p. 121)

³ 2010-es PhD disszertációm a davidsoni modell születésének körülményeit és szerkezetét tárgyalja. Publikált változata: András, 2010.

térről és időről pontosan olyan mértékben ellentmondás beszélni, amilyen mértékben elfogadjuk a társadalmi kommunikáció hatókörét meghaladó dimenziójukat.

Joshua Meyrowitz megállapítása (Meyrowitz, 2005) szerint valamenyny tapasztalatunk helyhez kötött, testünkön keresztül alá vagyunk vetve az érzékelés törvényeinek, s ugyanez érvényes a kommunikációs folyamatokra: a kommunikáció helyhez kötött, megköveteli a tér-időben létező és kommunikáló szereplőket. Ezzel szemben egy „olyan világban, ahol minden szükségszerűen azonos, vagy ahol nem áll módunkban a szükséges különbségeket megtenni, ott nemcsak kommunikációról értelmetlenség beszélni, hanem térről és időről úgyszintén. (András, 2007, p. 86)”.

Az emberi nézőpont és a tér-idő összekapcsolása Kant filozófiájában nyilvánul meg legemblematikusabban. A tér és az idő olyan szemléleti formák, amelyek az intellektuális szemlélettel állíthatók szembe: Isten minden dolgot egyszerre és együtt lát, míg a tér és az idő egymásmellettséget és egymásutániséget feltételez. Egymásmellettséget és egymásutániséget, azaz különbséget. Vajon a megkülönböztetések közt van olyan, ami az első? Ami az előfeltétele lehet az összes többinek. Ha igen, akkor sajátos helyzet áll elő: a tér értelmezését lehetővé tevő, neutrálisnak tartott különbségek mégiscsak sorrendbe állíthatóak.

Jól megragadható a kanti rendszerben az a mozzanat, amely feltöri a minden egyszerre és együtt, azonosságra épülő, monista, isteni rendjét. Ez az öntudatra ébredés pillanata. Az öntudat a legmélyebb képességünkre utal, egyfajta gyökérképesség⁴. Nem ismeret, de minden megismerés előfeltétele. Az öntudat annak képessége, hogy tárgy jelenhessen meg előtte, ugyanakkor az öntudat nem lehet önmaga tárgya, mert akkor nem az lenne, ami előtt tárgy jelenik meg, hanem a tárgy, ami megjelenik. Talán körbe forgónak tűnik ez a magyarázat, bizonyos értelemben szükségképpen az is: a tudat és a tárgy egymást feltételezik. Kant fogalmaival: nincs transzcendentális tárgy transzcendentális tudat nélkül.

Mint említettem, Kantnál az öntudat nem ismeret, nem önismeret. Nem mutat egyéni sajátosságokat, minden tudatos emberi lénynél ugyanolyan. Az öntudat indexikus, transzcendentális én, vagyis minden tudatos lénynél megegyezik: ahogyan a térben és időben felbukkanó észleletek különböznek, de a tér és idő minden egyes észlelet invariáns feltétele, úgy az öntudat a különféle képzetek egységbe rendeződésének invariáns formaelve. Az öntudat az 'én gondolkodom' képzetben nyilvánul meg, ami az összes képzet kísé-

⁴ „minden megismerésünk gyökérképessége” (Kant, 2004, A114), „Radikalvermögen aller unsrer Erkenntnis”

rője, miközben őt nem kíséri semmi: „...öntudat, mely, miközben az ‘én gondolkodom’ képzetét előhozza, valamennyi más képzetet kísérnie kell tudnia, és amely minden tudatban egy és ugyanaz, miközben más nem kísérheti...” (Kant, 2004, B132). Az öntudat a képzetek hovatartozását mutatja meg: az ‘én képzetem’, ‘én gondolkodom’, és nem másé, nem más. Az öntudat így az első különbségtétel, annak feltétele, hogy másról, másíkról egyáltalán beszélni lehessen. Az öntudat akkor és csak akkor lehetséges, ha van olyan, ami eltér tőle. Az öntudatra ébredés az ‘én’ és a ‘nem én’, a szubjektum és az objektum megkülönböztetésének pillanata. A szubjektivitás az objektivitás transzcendentális feltétele, míg az objektivitás a szubjektivitás határfeltétele. Az öntudat szükségszerű tételezése az emberi tényező rögzítése, a megértetés-megértés kiküszöbölhetetlen kritériuma.

Mindezek után úgy tűnik, van olyan, hogy első megkülönböztetés, ám ez az elsőbbség nem időbeli, hanem logikai. Kantot szabadon parafrázálva: habár minden tudás a megismeréssel kezdődik, ez nem jelenti azt, hogy minden tudás a megismerésből származik. Az öntudat felbukkanása szubjektív-objektív megkülönböztetést eredményez, köztük kölcsönös a függés, az interdependencia. A kezdet pillanata térbeli egymásmellettiiséget igényel, míg időbeli egymásutániséget nem – ennyiben visszacsatolhatunk Castells felfogására, miszerint a hálózati társadalomban a tér szervezi az időt.

Nyíri az idő objektivitásának-szubjektivitásának dilemmáját tárgyaló tanulmányát (Nyíri, 2008) azzal a javaslattal zárja, hogy az időt érdemes a sellarsi értelemben vett teoretikus entitásnak tekinteni. Sellars a tudományt a józan ésszel folytonosnak tartja, ahogyan Nyíri idézi: „azok a módozatok, amelyekkel a tudós tapasztalati jelenségek magyarázatára törekszik, finomításai azoknak a módozatoknak, amelyekkel a mindennapi ember, bármily durván és leegyszerűsítve, az értelem hajnala óta ... környezetét megérteni igyekezett.” (Sellars, 1963, pp. 181-183). A mindennapi megfigyelések során szükség van olyan entítások posztulálására, amelyekkel a megfigyelt események bizonyos sajátosságai magyarázhatóvá válnak. Sellars szerint az idő éppen ilyen posztulált entitás, és Nyíri ezt a józan elvárást kiterjeszti a valóság egészére: ha agyunk moztat vetít számunkra, nincs okunk azt hinni, hogy a film valamiféle illúzióvilágról szólna.

Tér, idő és józan ész – dolgozatomat annak felidézésével kezdtem, miszerint Nyíri abban jelölte meg pályafutása lényegét, hogy a filozófiatörténeti hagyományt és az új problémákra való válaszadás igényét szintetizálja. Habár látványosan a tér és az idő fogalma játszották az eddigiekben a kulcsszerepet, számomra nem kétséges, hogy Nyíri mérnöki gondolkodásmódja a főhős, a józan

ész. A józan ész, mint a transzcendentális szubjektum archetípusa, ami mindenkinél szükségképpen ugyanolyan, ami Descartes szerint az emberek egyformán adatott, hiszen nem hallunk senkit sem panaszkodni keveselven saját józan esztét. A józan ész egymás megértésének közös nevezője (common sense), birtoklása egy olyan rangot ad, ami a filozófia és a tudomány művelésének minimum követelménye. A filozófia születésének pillanata a józan ész öntudatra ébredése. Művelői ahhoz a csapathoz tartoznak, akik osztoznak a hitben, hogy belátásaik egymás közt megoszthatók, azaz nem a dogma vagy a tekintély, hanem épp a belátás képessége a csapat tagsági díja. Mitikus homály helyett értő világosság. A mai napig fülemben cseng Nyíri Kristóf intő szava, amikor hajdan idézőjellel igyekeztem egy fogalom többletjelentésére utalni. Rákérdezett: – Idézet ez valahonnan? – Nem, csak utalok itt valami másra is. – Akkor írd azt a mást! Az olvasónak az építmény jár, nem az állványzat!

Nos, igen. Ezt diktálja a józan ész.

Irodalom

- András, F. (2007). A tér mint kommunikációs színhely. In K. Nyíri (Ed.), *Mobiltársadalomkutatás: Paradigmák – Perspektívák* (pp. 83–91). MTA-T-Mobile.
- András, F. (2010). *A kommunikációs tér filozófiája*. Gondolat Kiadó.
- Castells, M. (2005). *Az információ kora – Gazdaság, társadalom és kultúra. 1. kötet: A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat-Infonia.
- Davidson, D. (1992). The second person. In *Subjective, intersubjective, objective* (pp. xx–xx). Clarendon Press.
(Itt az oldalszámok hiányoznak — ha megadod, beillesztem.)
- Harvey, D. (1992). *The condition of postmodernity* (pp. 201–210). Basil Blackwell.
- Kant, I. (2004). *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz Könyvkiadó.
- Meyrowitz, J. (2005). The rise of glocality: New senses of place and identity in the global village. In K. Nyíri (Ed.), *A sense of place* (pp. 21–30). Passagen Verlag.
- Nyíri, K. (Ed.). (2007). *Mobiltársadalomkutatás: Paradigmák – Perspektívák*. MTA-T-Mobile.
- Nyíri, K. (2008). Szubjektív idő. A Pataki Ferenc akadémikus 80. születésnapja tiszteletére Az Én a változó időben címmel 2008. január 31-én az MTA Székházában rendezett tudományos ülésen elhangzott előadás jegyzetekkel bővített szövege. http://www.hunfi.hu/nyiri/Nyiri_Szubjektiv_ido.pdf
- Part-Oldalak Kulturális Egylet. (2004). *Nyíri Kristóf 60 éves* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=3NK3l3wAUSI>
- Sellars, W. (1963). *Science, perception and reality*. Routledge & Kegan Paul.

Abstracts of the studies

Csaba Pléh

Writing and conversational reasoning in rationality: Comparison of Nyíri, Ong and Sperber

The starting point of the paper is Kristóf Nyíri's concept of language philosophy and communication theory. In Nyíri's view, Wittgenstein's conception of use as central to the semantic approach to language must be linked to the social determination of thinking. In this field, Nyíri, interpreting several traditions of communication philosophy (Ong, Hajnal, Palágyi), represented an approach connecting abstract thought with social practices of reading and writing. Empirical research into the impact of reading and writing has refined this interpretation over the past half century. Both detachment from context and abstraction based on inferences already appear in spoken language. Reasoning is a universal possibility for social argumentation, which writing does not create but further articulates.

Gábor Szécsi

Image, language, tradition: Notes on image semantic analyses by Kristóf Nyíri

In my writing, influenced by Kristóf Nyíri's works on the philosophy of image and time, I try to further consider the possibilities of meaning formed in the interaction of image and text, following the works of some artists who, in their works, anticipated the possibilities of multimedia forms of communication that are so dominant today. Kristóf Nyíri was among the first to deal with the theoretical connections of all this in a Hungarian context, according to whom time and image refer to each other, and only by starting from the reality of visual meaning can one argue for the reality of time. We can see a kind of phenomenology of the image of time unfolding in this perception. In my study, I try to prove that Nyíri's approach can be interpreted in the context of the forms of expression of science, but it is also suitable for a better understanding of the all-encompassing imagery of our time.

Dóra Dergez-Rippl

On our mental primordial images – Philosophical relevance of the theory of archetypal symbols

In his theoretical investigations in the sphere of philosophy of pictures Kristóf Nyíri argues that visuality has a thousand-year old wisdom. In his opinion psychological processes behind our mental images has a significant role in visual turn. This enriches the depth of psychological discourse on images and symbols rooted in the dynamic connection between the conscious and unconscious. Nyíri had recourse to Carl Gustav Jung and thus relates to depth psychological recognitions such as the pictureless essence of archetypes, the representational possibilities of these archetypes or the inheritance of our primordial images. Hereinafter, according to these points, I outline the connections between the philosophy of pictures and analytical psychology. Besides, I argue that with his philosophical questions, Nyíri strengthens the interdisciplinary discourse of the topic and paves the way for further rich philosophical discussions.

Márta Konczosné Szombathelyi

The impact of the increasing mediatisation of societies on organisational communication

The aim of this study is to provide an overview of the process by which, due to the increasing mediatisation of societies, organisational communication has also come under this influence. The method is an analysis of the data of the European Communication Monitor (ECM), the world's longest-running annual report based on empirical research on strategic communication, which has been prepared annually since 2007. The data show that since the beginning of the 21st century, the mediatisation of societies – the dynamic development of media, technology and public opinion formation – has also changed the way organizations communicate with internal and external stakeholders. The study provides an overview of the most important driving forces affecting organizational communication, predicted for the next decade.

László Márfa Molnár

Visual semiosis following Kristóf Nyíri

In my writing, influenced by Kristóf Nyíri's works on the philosophy of image and time, I try to further consider the possibilities of meaning formed in the interaction of image and text, following the works of some artists who, in their

works, anticipated the possibilities of multimedia forms of communication that are so dominant today. Kristóf Nyíri was among the first to deal with the theoretical connections of all this in a Hungarian context, according to whom time and image refer to each other, and only by starting from the reality of visual meaning can one argue for the reality of time. We can see a kind of phenomenology of the image of time unfolding in this perception. In my study, I try to prove that Nyíri's approach can be interpreted in the context of the forms of expression of science, but it is also suitable for a better understanding of the all-encompassing imagery of our time.

Zsuzsanna Schnell – Francesca Ervas

Conceptual universals and visual metaphors in discourse – Mental models of reframing to bring on social change

We study the intercultural aspects of conceptual universals, focusing on two important social phenomena: climate change and COVID-19, and their predominant conceptual metaphors, then draw conclusions in view of their social representations. According to Conceptual Metaphor Theory (CMT) by Lakoff and Johnson, metaphors are not linguistic structures but rather, mental models and building blocks of our concepts and thinking. They provide a framework for thinking and determine our conceptualisations and understanding. Our study is inspired by Nyíri's pictorial meaning and semiotic analysis, where he points out: in today's mediatised communication, pictorial language gains more and more ground, which creates an iconic revolution. This affects our communication patterns and structures. Such visual metaphors are not only frameworks for understanding, but they also carry the possibility of reframing: novel mental models enable novel conceptualisations and thus new perspectives which can bring on social change.

Balázs Kékesi

Meaning, action and prediction

In this paper, I take the position of the mentalist philosophy of language, according to the thesis of intention-identification. It claims that a communicative act is successful if, through the mediation of language, speakers successfully identify certain non-linguistic, mental content. I align this thesis with the developments in contemporary cognitive science that investigate the functioning of the mental reality, with particular regard to the embodied turn and the relevance of the predictive mind model. I will argue that in this context, the explanation of the mental processes underlying linguistic interpretation can

not only be reinterpreted, but also provides useful contributions to the examination of well-known problems in the philosophy of language.

Ferenc András

Space, Time and Common Sense – Kristóf Nyíri 80

In an interview, Nyíri formulated the essence of his professional endeavour as synthesising the need to respond to new problems with the traditions of the history of philosophy. In my study, the concepts of “space” and “time” play the key role, but there is no doubt that the main character of the essay is Nyíri’s engineering way of thinking: common sense. Common sense, as the archetype of the transcendental subject, which is necessarily the same for everyone, is the common denominator of mutual understanding. In my study, I try to shed light on the details of how the sentence can become meaningful: the moment of the birth of philosophy is actually the awakening of common sense to self-awareness.